

ΕΡΩΦΙΛΗ

Journal of Modern Greek Literature

Τεύχος 5 | Δεκέμβριος 2024

Η αμφίσημη νύχτα ως μυσταγωγός και κοσμογονική δύναμη στον *Αλαφροΐσκιωτο* του Άγγελου Σικελιανού: Μια διερεύνηση των αρχαιοελληνικών και ρομαντικών πηγών

ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΜΑΛΑΜΑ

Σελ. 36-62

<https://doi.org/10.26247/erofili.2856>

Βιβλιογραφική αναφορά

Μάλαμα, Αθανασία. “Η αμφίσημη νύχτα ως μυσταγωγός και κοσμογονική δύναμη στον *Αλαφροΐσκιωτο* του Άγγελου Σικελιανού: Μια διερεύνηση των αρχαιοελληνικών και ρομαντικών πηγών.” *Ερωφίλη* 5 (Δεκέμβριος 2024): 36-62.
<https://doi.org/10.26247/erofili.2856>.

**Η αμφίσημη νύχτα ως μυσταγωγός και κοσμογονική δύναμη
στον *Αλαφροϊσκιωτο* του Άγγελου Σικελιανού:
Μια διερεύνηση των αρχαιοελληνικών και ρομαντικών πηγών**

ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΜΑΛΑΜΑ*

Περίληψη. Το παρόν άρθρο αποσκοπεί στη διερεύνηση του ρόλου που διαδραματίζει η νύχτα στην πρώτη ποιητική σύνθεση του Άγγελου Σικελιανού (1884-1951), τον *Αλαφροϊσκιωτο*, σε σχέση με την αρχαιότητα, αλλά και τον ρομαντισμό, με έμφαση σε επιλεγμένα έργα. Σε αυτό το πλαίσιο, αναδεικνύεται η συνάφεια της νύχτας με το ζήτημα της ενότητας στο σικελιανικό έργο, ενώ προβάλλεται η συγγένεια με τη θέση της νύχτας σε αρχαίες κοσμογονίες, δεδομένης της αρχαιογνωσίας του ποιητή. Στην αρχαιότητα, η Νύχτα προβάλλεται ως θεότητα με διττή όψη, αμφίσημη και μυστηριώδης, ενώ συνδέεται όχι μόνο με το σκότος, αλλά και με το φως. Με ανάλογο τρόπο, ο Σικελιανός συνδέει τη νύχτα με το φως, χάρη στα αστέρια και τη σελήνη, αλλά και με το φως της ημέρας, γεγονός που εντάσσεται στην πρόθεσή του να γεφυρώσει τα αντίθετα, χωρίς να τα αναιρέσει, με απώτερο σκοπό την υλοποίηση του ενοποιητικού του οράματος. Το ενδιαφέρον του για τη ζοφερή, αλλά και αισιόδοξη πλευρά της νύχτας, η οποία προωθεί την αποκαλυπτική εμπειρία και την κατάκτηση της ενότητας, εγγίζει τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζεται η νύχτα στο έργο του Γερμανού ρομαντικού Novalis *Hymnen an die Nacht* (*Ύμνοι στη Νύχτα*, 1799/1800), όπου το σκότος συμπλέκεται με το φως και καθίσταται προϋπόθεση για τη βαθύτερη αντίληψη και την εσωτερική εμπειρία, δεδομένου του έντονου ενδιαφέροντος του γερμανικού ρομαντισμού για την αρχαιότητα, αλλά και του Σικελιανού για τον ρομαντισμό. Επομένως, η διττή νύχτα, με πρωταρχικό ρόλο στη βαθύτερη κατανόηση του κόσμου και του εαυτού, διερευνάται υπό το φως της αρχαιότητας και του έργου του Novalis.

Λέξεις-κλειδιά: Άγγελος Σικελιανός, νύχτα, πρόσληψη της αρχαιότητας, Novalis, *Αλαφροϊσκιωτος*

* Η Αθανασία Μάλαμα είναι Υποψήφια Διδάκτωρ Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Στην πρώτη ποιητική του σύνθεση, τον *Αλαφροΐσκιωτο* (1909),¹ ο Σικελιανός αποτύπωσε με χαρακτήρα προγραμματικό τα κύρια ζητήματα που επρόκειτο να τον απασχολήσουν καθ' όλη τη διάρκεια της ποιητικής του πορείας,² όπου εντάσσεται το θέμα της νύχτας. Η πρόθεση βαθύτερης κατανόησης της φύσης χωρίς χρησιμοθηρικούς σκοπούς και η αντίληψη για τον ποιητή ως γνήσιο εκφραστή της ψυχής του κόσμου αποτελούν βασικές θέσεις του *Αλαφροΐσκιωτου* που αναδεικνύονται στο κατοπινό του έργο.³ Η ενότητα αποτέλεσε ένα πρωταρχικό ζήτημα στη σκέψη του, συνδεδεμένο, μεταξύ άλλων, με τα ελευσίνια και ορφικά μυστήρια, αλλά και με την προσωκρατική φιλοσοφία.⁴ Η ενότητα αυτή συνάπτεται έντονα με το φως, κυρίως του μεσημεριού,⁵ το οποίο επιτρέπει και διευκολύνει τη μεταφυσική θέαση,⁶ καθιστώντας διαφανή την αντικειμενική πραγματικότητα, με αποτέλεσμα να αποτυπώνεται μια πλατωνικού τύπου βαθύτερη πραγματικότητα της Ιδέας,⁷ αλλά και η ηρακλείτεια ενότητα πίσω από τη φαινομενική

¹ Ο *Αλαφροΐσκιωτος* συντέθηκε το 1907, αλλά δημοσιεύτηκε το 1909· βλ. αναλυτικότερα Κώστας Στεργιόπουλος, επιμ., *Η ελληνική ποίηση: Ανθολογία, γραμματολογία. Η ανανεωμένη παράδοση*, τ. Γ' (Αθήνα: Σοκόλης, 2000), 84.

² Είναι χαρακτηριστική η ακόλουθη δήλωση του Σικελιανού στον «Πρόλογο» του *Λυρικού βίου*: «Ο “Αλαφροΐσκιωτος” λοιπόν, [...] είν' η αγνή προεικόνιση του αργότερα πολύ – καθώς θα ιδούμε προχωρώντας και στο τέλος του Προλόγου αυτού – “κατορθωμένου σώματός” μου»· βλ. Άγγελος Σικελιανός, «Πρόλογος» στο *Λυρικός βίος*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, 6η έκδ., τ. Α' (Αθήνα: Ίκαρος, 2008), 23-24. Για τον προγραμματικό χαρακτήρα των τεσσάρων πρώτων και των τριών τελευταίων ποιημάτων του *Αλαφροΐσκιωτου*, όπου ο ποιητής συνδέει τον εαυτό του με τον Όμηρο και τον Οδυσσέα, παρομοιάζοντας τη διαδικασία συγγραφής ενός ποιήματος με ταξίδι, βλ. David Ricks, *Η σκιά του Ομήρου: Δοκίμιο για τη νεοελληνική ποίηση (1821-1940)*, μτφρ. Αριστέα Παρίση (Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου - Μ. Καρδαμίτσα, 1993) [Κείμενα και Κριτική Νεοελληνικού Λόγου], 95-99. Εδώ αναδεικνύεται η πρόθεση του ποιητή να αναβιώσει την αίγλη των ομηρικών επών, αλλά και να δημιουργήσει τη δική του νέα ποίηση μέσω του επιδέξιου χειρισμού ομηρικών στοιχείων.

³ Σικελιανός, «Πρόλογος», 18-26.

⁴ Βλ. ενδεικτικά: Edmund Keeley και Philip Sherrard, μτφρ.-εισ., *Angelos Sikelianos: Selected poems*, 2η έκδ. (Limni, Envia: Denise Harvey, 1996), xvi. Για τη διαπλοκή της φυσικής με τη μεταφυσική και τον μύθο, βλ. Λύντια Στεφάνου, «Φυσική, μεταφυσική, μύθος στο Σικελιανό» στο *Πρακτικά δεκάτου έκτου συμποσίου ποίησης: Άγγελος Σικελιανός*, επιμ. Σωκράτης Α. Σκαρτσής (Πάτρα: Αχαϊκές Εκδόσεις, 1998), 42-54. Για το διονυσιακό πνεύμα της ενότητας, βλ. Τάκης Δημόπουλος, *Σικελιανός ο ορφικός* (Αθήνα: Ίκαρος, 1981), 11-18. Για τη σχέση της σικελιανικής ποίησης με τον ορφισμό, βλ. Θεόδωρος Ξύδης, *Άγγελος Σικελιανός*, 2η έκδ. (Αθήνα: Ίκαρος, 1979), 203-205. Για την ενότητα ως στόχο στον *Αλαφροΐσκιωτο*, βλ. Ρίτσα Φράγκου-Κικίλια, «Το Ιόνιο στην ποίηση του Άγγελου Σικελιανού» στο *Η Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο*, επιμ. Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006, Πρακτικά, τ. IV_B (Αθήνα: Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, 2009), 496-497, 507-508 (σε σχέση με τον ορφισμό).

⁵ Για το μεσημέρι σε σχέση με την επιφάνεια στον *Αλαφροΐσκιωτο*, βλ. Nektaria Klapaki, *Versions of the modern literary epiphany in twentieth-century Greek poetry: Cavafy, Sikelianos, Seferis, Embirikos* (Διδακτορική διατριβή, King's College, 2005), 141-144, 150-151.

⁶ Για το οραματικό στοιχείο στην ποίηση του Σικελιανού, βλ. ενδεικτικά, Ερατοσθένης Γ. Κατωμένας, *Άγγελος Σικελιανός: Πανεπιστημιακές σημειώσεις* (Γιάννενα: [χ.ό.], 1982), 5.

⁷ Για την επίδραση του Πλάτωνα στο έργο του Σικελιανού, βλ. Δημήτρης Καραθανάσης, «Η “Δελφική Ιδέα” του Άγγελου Σικελιανού: Απηχώντας την πλατωνική “Πολιτεία”», [Χάρτης, τχ. 40 \(Απρίλιος 2022\)](#), [Προσπελάστηκε, 20 Σεπτεμβρίου 2022]. Για την προσέγγιση της πλατωνικής θέασης του Αγαθού στο «Κατορθωμένο σώμα», ένα ποίημα που δημοσιεύτηκε πρώτη φορά στο *Αντίωρο* (1943) και ανακεφαλαιώνει όλα τα ποιήματα του Σικελιανού, βλ. Ρίτσα Φράγκου-Κικίλια, *Άγγελος Σικελιανός. Βαθμίδες μύησης*, 3η έκδ. (Αθήνα: Πατάκης, 2004) [Θεωρητικές Επιστήμες, Κριτική, Ερμηνεία, Ιστορία

πραγματικότητα.⁸ Η εννοιακή θέαση του μεσημεριού, ωστόσο, δεν αναιρεί τη σημασία της νύχτας στο ποιητικό του σύμπαν, καθώς αναλαμβάνει έναν ρόλο προπαρασκευαστικό για την τελική επίτευξη της ενότητας, όπως πρόκειται να δειχθεί. Αποκορύφωμα αποτελεί η ρητή σύζευξη νύχτας και ημέρας, όταν πλέον το ποιητικό υποκείμενο έχει περάσει τη μυητική δοκιμασία και βιώνει μια αποκαλυπτική εμπειρία, η οποία αντικείται στη λογοκρατία και αφορά στη βαθύτερη γνώση της ίδιας της ανθρώπινης ύπαρξης,⁹ αναλαμβάνοντας τον ρόλο του ποιητή-προφήτη ή μύστη, με το χρέος να μεταδώσει την πολύτιμη γνώση του για τον κόσμο.¹⁰ Ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζεται η νύχτα στο συγκεκριμένο έργο του Σικελιανού ανακαλεί έντονα την αρχαιότητα, δεδομένου του ενδιαφέροντος του ποιητή για τη μελέτη της.

Πριν από την εξέταση του ρόλου της νύχτας στο εν λόγω έργο σε σχέση με την αρχαιότητα, κρίνεται ωφέλιμο να γίνει μικρή αναφορά στην αρχαιογνωσία του ποιητή. Ο Σικελιανός έχει δηλώσει σε ποικίλες συνεντεύξεις του, όπως και στα πεζά κείμενά του και τον «Πρόλογο» στον *Λυρικό βίο*, το ενδιαφέρον του για την αρχαιότητα, το οποίο συνάπτεται με το ενδιαφέρον του για τη σύλληψη της ενότητας.¹¹ Ο ποιητής

Λογοτεχνίας], 147, 156. Για την πλατωνική Ιδέα και τη σχέση της με την αντικειμενική πραγματικότητα, την οποία υπερβαίνει, αλλά δεν αναιρεί, βλ. Nicholas P. White, «Plato's metaphysical epistemology» στο *The Cambridge companion to Plato*, επιμ. Richard Kraut (Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2006) [Cambridge Companions to Major Philosophers], 277-310· Jeff Mitscherling, *The image of a second sun: Plato on poetry, rhetoric, and the technē of mimēsis* (New York: Humanity Books, 2009), 269-276· Gilles Deleuze, *Logique du sens* (Paris: Les Éditions de Minuit, 1969), 292-307.

⁸ Κατά τον Ερατοσθένη Καψωμένο, ο Σικελιανός στοχεύει στην αποκάλυψη της βιολογικής αλήθειας· βλ. Καψωμένος, *Άγγελος Σικελιανός*, 8-9. Βλ. και υποσ. 40.

⁹ Για αναφορές του ίδιου του Σικελιανού στον υπαρξισμό, βλ. Σικελιανός, «Πρόλογος», 26, 31, 37, 74. Για ρητές αναφορές του στον Henri Bergson, βλ. Άγγελος Σικελιανός, *Λυρικός βίος*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, 4η έκδ., τ. Ε' (Αθήνα: Ίκαρος, 2000), 197, 206, 207· Άγγελος Σικελιανός, *Πεζός λόγος (1929-1938)*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, τ. Γ' (Αθήνα: Ίκαρος, 1981), 164. Μάλιστα, έχουν βρεθεί βιβλία του Henri Bergson στη βιβλιοθήκη των Δελφών, βλ. Λία Παπαδάκη, *Τα ευρεθέντα της βιβλιοθήκης των Δελφών του Άγγελου και της Εύας Σικελιανού* (Αθήνα: [χ.ό.], 1995) [Ανάτυπο από τον τ. Η' της Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών], 358. Επίσης, βλ. Δημήτριος Καραθανάσης, «Ο υπαρξισμός στη νεοελληνική λογοτεχνία: Η επίδραση του Søren Kierkegaard στο ποιητικό και δοκιμιακό έργο του Άγγελου Σικελιανού» στο [Πρακτικά 9^{ου} συνεδρίου Μεταπτυχιακών φοιτητών & Υποψηφίων Διδασκόντων: Νεοελληνική Φιλολογία](#), επιμ. Αγγελίνα Θεοδωράκη, Θανάσης Γαλανάκης και Πάνος Γιαελής (Αθήνα: Ε.Κ.Π.Α., 2018), 428-442 [Προσπελάστηκε, 24 Μαρτίου 2024].

¹⁰ Για την επιρροή των Γάλλων μυστικών στον Σικελιανό, βλ. ενδεικτικά, Φράγκου-Κικίλια, *Βαθμίδες μύησης*, 123-146. Μάλιστα, έχει θεωρηθεί περισσότερο μυστικός παρά ρομαντικός, βλ. Στεργιόπουλος, *Η ελληνική ποίηση*, 87. Στο κείμενο «Η ζωή και το έργο του Πινδάρου» (1932) ο Σικελιανός προβάλλει την εικόνα του λυρικού ποιητή ως μύστη και προφήτη· βλ. Άγγελος Σικελιανός, *Πεζός λόγος: Δελφικά (1921-1951)*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, 2η έκδ., τ. Β' (Αθήνα: Ίκαρος, 2020), 387-400, 484 (χρονολόγηση).

¹¹ Για τον «Πρόλογο», βλ. Σικελιανός, *Λυρικός βίος*, 11-81. Ενδεικτικά, για τις αρχαιοελληνικές αναφορές στις συνεντεύξεις του, βλ. Άγγελος Σικελιανός, *Συνεντεύξεις και συνομιλίες*, επιμ. Κώστας Μπουρναζάκης (Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2013), 21-27, 29-30, 105-107 κ.α. Για αρχαιοελληνικές αναφορές στα πεζά του κείμενα, βλ. ενδεικτικά, Άγγελος Σικελιανός, *Πεζός λόγος (1908-1928)*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, 2η έκδ., τ. Α' (Αθήνα: Ίκαρος, 2001), 12, 14-16, 23-24, 28, 41 κ.α. Για την επίδραση της αρχαιότητας στο έργο του Σικελιανού, βλ. ενδεικτικά, Αντρέας Κ. Φυλακτού, *Ο αρχαιοελληνικός μύθος στο Λυρικό βίο: Συμβολή στη μελέτη των πηγών και της ποιητικής του Άγγελου Σικελιανού*

μάλιστα προσπάθησε να υλοποιήσει το όραμά του διοργανώνοντας τις δελφικές εορτές.¹² Η σικελιανική ενότητα δεν συνεπάγεται την κατάργηση της διαφοράς και των αντιθέτων, εγχείρημα που θα οδηγούσε στον αυταρχισμό και τον δογματισμό, αλλά το αρμονικό συνταίριασμα των αντιθέτων.¹³ Ο ίδιος έχει αποτυπώσει με εύλωτο τρόπο αυτόν τον στόχο στον «Πρόλογο» του *Λυρικού βίου* ως το συναίσθημα που αποκόμισε όταν κολυμπούσε στα ανοιχτά της Λευκάδας και τον περιστοίχισε ένα κοπάδι δελφινιών. Επρόκειτο, όπως περιγράφει για ένα συναίσθημα δέους, θαυμασμού και φόβου μαζί, για «αβυσσαλέο ρίγος», μπροστά στη συνειδητοποίηση της δύναμης της φύσης, στο πλαίσιο της «ορφικής προέκτασής» του «μέσα στην ψυχή της Φύσης».¹⁴ Αναφέρει χαρακτηριστικά: «από την πρώτη μαύρη έναστρη νύχτα οπού αντίκρυσα παιδί (και που έκτοτε η εικόνα της υπάρχει αναλλοίωτη και ολόκληρη βαθιά μου), η ιδέα της Φύσης δεν υπήρξε απόλυτα ποτέ για με ένα πλαίσιο ή περίλαμπρο ή μοιραίο της ανθρώπινης ζωής, αλλ' η αιώνια ωδινόμενη στο κέντρο των πλασμάτων όλων κοσμογονική αισθαντική Ψυχή».¹⁵ Έτσι, τα αντίθετα είναι δυνατόν να συνυπάρχουν στη ζωή, χωρίς να αλληλοαναιρούνται. Με ανάλογο τρόπο, η νύχτα συνιστά μια περίπλοκη δύναμη στο σικελιανικό έργο, καθώς αντιμετωπίζεται ως εμπόδιο, αλλά και συνοδοιπόρος στην προσπάθεια κατάκτησης της ενότητας.

Η νύχτα στην αρχαιότητα και στον *Αλαφροΐσκιωτο* του Σικελιανού

Στην αρχαιότητα ιδιαίτερη σημασία αποδόθηκε στη Νύχτα ως θεότητα ήδη στον Όμηρο. Όπως αφηγείται ο Ύπνος στην Ήρα, όταν κάποτε τον κυνηγούσε ο Δίας, βρέθηκε η Νύχτα να τον προστατέψει, ενώπιον της οποίας ο Δίας έδειξε σεβασμό (Ξ 258-261).¹⁶

(Λευκωσία: [χ.ό.], 1990)· Ελένη Λαδιά, *Ποιητές και αρχαία Ελλάδα (Σικελιανός-Σεφέρης-Παπαδίστας)* (Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων, 1983), 11-71.

¹² Στεργιόπουλος, *Η ελληνική ποίηση*, 82-83. Για περαιτέρω εμβάθυνση σε αυτό το ζήτημα, βλ. Γιώργος Αλεξόπουλος, «[Άγγελος Σικελιανός] Ο τελευταίος ρομαντικός [sic] και οι χρήσεις του παρελθόντος», *Η Λέξη*, τχ. 126 (Μάρτιος - Απρίλιος 1995): 142-155, όπου παρουσιάζονται οι ομοιότητες της δελφικής προσπάθειας του Σικελιανού με το κίνημα του ρομαντισμού, κυρίως του αγγλικού και του γερμανικού, δηλαδή η έμφαση στο συναίσθημα, εκτός από τη λογική, καθώς και στη φύση, η σύνδεση πολιτικής και ηθικής και η άντληση έμπνευσης από αρχαιολογικά δεδομένα για τη διοργάνωση των δελφικών εορτών.

¹³ Για τον ισχυρισμό πως ο Σικελιανός δεν υπήρξε δογματιστής ούτε σχετικιστής, βλ. Νικολέτα Ζαμπάκη, *Η βιοκοσμική συνείδηση του ποιητή: Φύση και σώμα στο έργο του Walt Whitman και του Άγγελου Σικελιανού. Ερμηνευτική και συγκριτολογική προσέγγιση* (Αθήνα: Σοκόλης, 2023), 147. Για την επιδίωξη σύλληψης του παγκόσμιου πνεύματος και της πλήρους ζωής, βλ. Στεργιόπουλος, *Η ελληνική ποίηση*, 86.

¹⁴ Σικελιανός, «Πρόλογος», 25-26. Για έναν σχολιασμό, βλ. Λαδιά, *Ποιητές και αρχαία Ελλάδα*, 15-16.

¹⁵ Σικελιανός, «Πρόλογος», 18.

¹⁶ Όμηρος, *Ιλιάδα: Ραψωδίες Ν-Ω*, επιμ. Richard Janko, Mark W. Edwards και Nicholas Richardson, επιμ. ελλ. έκδ. Αντώνης Ρεγκάκος, μτφρ. Ρένα Χαμέτη, Μαρία Καίσαρ και Μαρία Νούσια, 2η έκδ., τ.

Στην ησιόδεια *Θεογονία* η Νύχτα είναι μία από τις πρωταρχικές δυνάμεις του κόσμου, ενώ από αυτήν και το Έρεβος προήλθαν ο Αιθέρας και η Ημέρα,¹⁷ όπως και στην ορφική κοσμογονία.¹⁸ Το σκότος σε αυτό το πλαίσιο αντιπροσωπεύει τη δύναμη που εγκιβωτίζει ζωή και προωθεί τη δημιουργία. Άλλωστε, έχουν διασωθεί ορφικοί ύμνοι στη Νύχτα και στα ουράνια σώματά της, τη σελήνη και τα άστρα. Αναφορικά με τους ορφικούς ύμνους, ξεχωρίζουν αυτοί προς τιμήν της Εκάτης,¹⁹ της Νυκτός, των Άστρων και της Σελήνης. Στον ορφικό ύμνο προς τιμήν της Εκάτης, η θεά χαρακτηρίζεται «ουράνια[ν] χθονία[ν] τε καὶ εἰναλία[ν] [...]» («ουράνια και χθονία και θαλασσινή»),²⁰ υποδηλώνοντας την ενότητα. Η Νύχτα στον ορφικό ύμνο που είναι αφιερωμένος σε αυτήν χαρακτηρίζεται ήδη στον πρώτο στίχο «θεῶν γενέτειρα[ν] [...] ἤδὲ καὶ ἀνδρῶν»

Β' (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2018), 13· για έναν σχολιασμό, βλ. Όμηρος, *Ιλιάδα: Ραψωδίες Ν-Ω*, 233-234 (σχόλιο σε στ. 256-261). Πρόκειται για τους ακόλουθους στίχους: «[...] καὶ κέ μ' ἄϊστον ἀπ' αἰθέρος ἔμβαλε πόντω, / εἰ μὴ Νύξ δμῆτιρα θεῶν ἐσάωσε καὶ ἀνδρῶν / τὴν ἰκόμην φεύγων, ὁ δ' ἐπαύσατο χωόμενός περ./ ἄζετο γὰρ μὴ Νυκτὶ θοῆ ἀποθύμια ἔρδοι /». Απόδοση του χωρίου από τη γράφουσα: «και θα με έριχνε από τον ουρανό στο πέλαγος (κάνοντάς με) άφαντο, / εάν δεν με έσωζε η Νύχτα, δαμάστρια θεῶν και ανθρώπων· / της προσέπεσα ικέτης, καθώς προσπαθούσα να ξεφύγω, ενώ εκείνος σταμάτησε, αν και ήταν βέβαια οργισμένος. / Διότι φοβόταν, μήπως εξοργίσει τη γρήγορη Νύχτα /». Για τη σχέση του Σικελιανού με τον Όμηρο, με έμφαση στη σημασία της φύσης, βλ. ενδεικτικά, Renée Jacquín, «Άγγελος Σικελιανός: Η δική του “συνάντηση” με τον Όμηρο» στο *Με τον Όμηρο και την Οδύσεια στο Ιόνιο*, επιμ. Σπ. Δημουλίτσας, Δημ. Κονιδάρης και Ελ. Λάβδα, Β' Επιστημονική Συνάντηση, Κέρκυρα 13-15 Οκτωβρίου 1995 (Κέρκυρα: [χ.ό.], 1996), 119-122. Για τη θεωρία του Wilhelm Dörfeld ότι η Λευκάδα είναι η ομηρική Ιθάκη, την οποία φαίνεται να ασπάζεται ο ποιητής στον *Αλαφροΐσκιωτο*, βλ. Michael Paschalis, «“I removed the mist that clouded your eyes”: Supernatural vision from Homer to Sikelianos» *Σύγκριση/Comparaison*, τχ. 21 (Ιανουάριος 2011): 80, [Προσπελάστηκε, 5 Μαΐου 2022]. Για την παρατήρηση ότι τα φωτεινά οράματα στη συγκεκριμένη σύνθεση πραγματοποιούνται μέσα στο σκοτάδι και κατά τη διάρκεια του ύπνου, όπως ακριβώς στα ομηρικά έπη, καθώς και τη διαπεραστική ματιά της Αθηνάς μέσα στο σκότος, όπως και του ποιητικού υποκειμένου, βλ. Michael Paschalis, «“I removed the mist that clouded your eyes”: Supernatural vision from Homer to Sikelianos», 81.

¹⁷ Hesiod, *Theogony. Works and days*, μτφρ.-εισ.-σημ. M. L. West, 2η έκδ. (Oxford-New York: Oxford University Press, 1999), 6, 9.

¹⁸ Για τη σημασία της νύχτας στον ορφισμό, βλ. Ευστάθιος Η. Λιακόπουλος, *Τα ορφικά μυστήρια και η αρχαία ελληνική μεταφυσική. (Εξωτερικά, εσωτερικά και μυστικά τελέσματα)* (Αθήνα: Έλλην, 1999), 310-325, όπου αποτυπώνεται ποικιλοτρόπως η άρρηκτη σύνδεση της νύχτας με την ημέρα. Για την ενότητα ως αντίληψη στον ορφισμό, την αναδημιουργία του κόσμου από τον Δία και τη δημιουργία της Σελήνης σε πρώιμο στάδιο, βλ. Oreste Salamone, *Le papyrus de Derveni de la formation du cosmos à la genèse des mots: Introduction, édition critique, traduction, notes et étude monographique des fragments du papyrus*, τ. 1 (Διδακτορική διατριβή, [Université d'Aix-Marseille](https://www.univ-marseille.fr/), 2016), 208-213, [Προσπελάστηκε, 15 Μαρτίου 2023].

¹⁹ Για τη σχέση της Εκάτης με την Σελήνη, βλ. Μάρω Κ. Παπαθανασίου, *Ορφικά: Ορφισμός – Ορφείως ύμνοι* Κ. Σ. Χασάπη (Αθήνα: [χ.ό.], 2017), 128 (υποσ.). Η Εκάτη συνδέεται με τη Δήμητρα και την Άρτεμη, καθώς και με τη Σελήνη. Αρχικά, συνδέθηκε με την Άρτεμη ως θεά της άγριας φύσης και όχι της Σελήνης, αλλά αργότερα θεωρήθηκε θεά της Σελήνης, όπως υποδηλώνεται στον ομηρικό ύμνο στη Δήμητρα, όπου κρατά δάδες· βλ. Lewis Richard Farnell, *The cults of the Greek states*, 2η έκδ., τ. 2 (New York: Cambridge University Press, 2010) [Cambridge Library Collection], 501-519, όπου και ευρύτερες πληροφορίες για τη λατρεία της. Η θεά φαίνεται να είχε και μια ευμενή πλευρά, παράλληλα με τη χθονία, αφού έχει θεωρηθεί το άλλο πρόσωπο της Δήμητρας· βλ. Βασίλης Ηλιόπουλος, *Η κρυμμένη αρμονία του ελευσίνιου μύθου: Ερμηνεία και σχόλια στο ποιητικό μυθολόγημα «Ομηρικός Ύμνος στη Δήμητρα»* (Αθήνα: Έλλην, 2000), 71-79.

²⁰ Παπαθανασίου, *Ορφικά*, 128 (στ. 2). Η απόδοση ανήκει στη γράφουσα, όπως και όσες ακολουθούν από τους ορφικούς ύμνους.

(«γενάρχης των θεών και των ανθρώπων»), ενώ ο ύμνος καταλήγει με την ακόλουθη ευχή (στ. 14): «ἔλθοις εὐμενέουσα, φόβους δ' ἀπόπεμπε νυχαιγεῖς» («μακάρι να έρθεις ευμενής, τους φόβους τους νυχτερινούς να απομακρύνεις»). Η Νύχτα είναι αυτή που απομακρύνει το φως, οδηγώντας το κάτω από τη Γη, αλλά και η ίδια μεταβαίνει έπειτα στον Άδη (στ. 10-11), ενώ προσφωνείται ως «μάκαιρα» («μακάρια»), «πολυόλβιος» («τρισευτυχισμένη») και «πᾶσι ποθεινή» («σε όλους ποθητή») (στ. 12).²¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι η όψη της σκιαγραφείται ως διττή, συνδεδεμένη τόσο με τον θάνατο όσο και με τη ζωή. Στον ύμνο προς τιμήν των Ἄστρον, φαίνεται πως τα αστέρια υιοθετούν έναν αισιόδοξο ρόλο μέσα στο σκοτάδι της νύχτας (στ. 10-11): «αὐγάζοντες αἰεὶ νυκτὸς ζοφοειδέα πέπλον, / μαρμαρυγαῖς στίλβοντες, εὐφρονες ἐννύχοί τε»²² («φωτίζοντας πάντοτε το ζοφερό πέπλο της νύχτας, / αστράφτοντας με τις ακτίνες, ευφρόσυνα τη νύχτα»). Η διττότητα της Σελήνης ως θεότητας αποκαλύπτεται στον αντίστοιχο ορφικό ύμνο, όπου απαντά η εξής προσφώνηση (στ. 6): «ἠλεκτρὶς, βαρύθυμε, καταυγᾶστέρα, [...]»²³ («ακτινοβόλωση, σκυθρωπή, ολόλαμπρη»). Έτσι, η Νύχτα αντιμετωπίζεται ως μυστηριακή θεότητα, ιερή, με αδιαμφισβήτητη δύναμη.

Με αντίστοιχο τρόπο, στον *Αλαφροῖσκιωτο* η νύχτα έχει μια διττή μυστηριώδη όψη, ενώ ο ρόλος της στην αρχαία κοσμογονία τροφοδοτεί τη σκέψη του ποιητή. Συγκεκριμένα, η κοσμογονική διάστασή της αποκαλύπτεται στο γεγονός ότι αποτελεί προϋπόθεση για τη διείσδυση στη βαθύτερη πραγματικότητα και την ενόραση της ενότητας. Έτσι, αποκτά μια οντολογική και αξιολογική προτεραιότητα στη σικελιανική σύνθεση, παραπλήσια με αυτή της αρχαιότητας, υπό την έννοια ότι απαιτείται η διέλευση της νύχτας και του σκότους για την έλευση της μέρας. Έτσι, η νύχτα δεν προοιωνίζεται πάντοτε κάτι αρνητικό, εφόσον αποτελεί προϋπόθεση για την αποκάλυψη, την ενόραση και την ενότητα,²⁴ λαμβάνοντας υπόψη ότι η σύνθεση του *Αλαφροῖσκιωτου* περιγράφει την κατάβαση του ποιητικού υποκειμένου στον Κάτω Κόσμο.²⁵ Στον *Αλαφροῖσκιωτο*, στο ποίημα «Η φωνή», το σκοτάδι αιφνιδιάζει το ποιητικό υποκείμενο, το οποίο δεν

²¹ Παπαθανασίου, *Ορφικά*, 132.

²² Παπαθανασίου, *Ορφικά*, 140.

²³ Παπαθανασίου, *Ορφικά*, 146.

²⁴ Για τη σύζευξη δημιουργίας και θανάτου και την αρχή «natura naturans perpetuam divinitatem», βλ. Αγορή Γκρέκου, *Η καθαρή ποίηση στην Ελλάδα: Από τον Σολωμό ως τον Σεφέρη: 1833-1933* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2000), 178.

²⁵ Για την κατάβαση στον Άδη, βλ. ενδεικτικά, Λαδιά, *Ποιητές και αρχαία Ελλάδα*, 19-21.

βλέπει πια τον ήλιο, ενώ οι πέντε αετοί έλαμψαν σαν άστρα και χάθηκαν.²⁶ Τότε, ακούστηκε μια φωνή, η οποία έδινε την εντύπωση ότι προερχόταν από το ίδιο το ποιητικό υποκείμενο και τον αιθέρα:

«Ποιός εἶν' ὁ ἀλαφροῖσκιωτος,
 πὸν τὸ βαθὺ μυστήριον θεὸν νὰ δράζει
 καὶ θὰ σαρκώσει ἀνάλαφρος
 τὸ τάμα πὸν πλανιέται τρίςβαθα
 κι ἀπάνω ἀπὸ τὴν πράξι;»²⁷

Έπειτα, στην «Πρώτη Νίκη» σημειώνεται χαρακτηριστικά πως πάνω από το υποκείμενο «[...] ανάσαιναν / βαθιά τ' αστέρια» (στ. 364-365),²⁸ ενώ στην «Αλάφρωση» τονίζονται η ευωδιά της νύχτας και η ξεχωριστή λάμψη ενός αστεριού.²⁹ Η προετοιμασία του υποκειμένου μέσα στη νύχτα γνωρίζει το αποκορύφωμά της στη φράση «τὸ ἡμερινὸ φεγγάρι» (στ. 444),³⁰ όπου πλέον η μέρα και η νύχτα, η λάμψη του ήλιου και της σελήνης,³¹ γεφυρώνονται. Στην «Αποκάλυψη» τα αστέρια χάνουν τη λάμψη τους και η όψη του φεγγαριού είναι παγωμένη,³² ώσπου σημειώνεται:

Κ' ἔσκισα μὲ τὰ χέρια μου
 τὸν πλανερὸν τριγύρω ἀγέρα,

²⁶ Σικελιανός, *Λυρικός βίος*, τ. Α', 97-98.

²⁷ Σικελιανός, *Λυρικός βίος*, 98. Πρόκειται για τους στ. 349-353. (Τα εισαγωγικά ανήκουν στον ποιητή).

²⁸ Σικελιανός, *Λυρικός βίος*, 98.

²⁹ Σικελιανός, *Λυρικός βίος*, 100-101. Πρόκειται αντίστοιχα για τους στ. 420-421 και 434-439. Για τη συχνή αναφορά στα αστέρια στον «Ύμνο του μεγάλου Νόστου» από το *Αφροδίτης Ουρανίας*, τα οποία σχετίζονται με την ορφική Νύχτα, βλ. Ξύδης, *Άγγελος Σικελιανός*, 200-202. Όπως σημειώνεται κατά την ερμηνεία αυτού του ποιήματος, κατά τους ορφικούς, η νύχτα είναι ευνοϊκή για τους ανθρώπους και με μαντείες τους γνωστοποιεί τις βουλές των θεών· βλ. Ξύδης, *Άγγελος Σικελιανός*, 202. Επιπλέον, ο *Αλαφροῖσκιωτος* έχει χαρακτηριστεί ως «αστρώος» έργο, του οποίου κάθε στίχος παρομοιάζεται με αστέρι που εξέπληξε τους ανθρώπους της εποχής· βλ. Ρίτσα Φράγκου-Κικίλια, *Πέντε μελετήματα για τον Άγγελο Σικελιανό*, 6η έκδ. (Αθήνα: Τρις, 1999) [Δοκίμιο – Κριτική, αρ. 4], 46. Ενδεικτικό της σημασίας των αστεριών και του ορφισμού στον *Αλαφροῖσκιωτο* είναι το ορφικό ρητό που παρατίθεται σχετικά στον «Πρόλογο» του *Λυρικού βίου*: «Παῖς εἰμὶ γὰρ καὶ οὐρανοῦ ἀστερόεντος· / αὐτὰρ γένος ἐμοὶ ἀθάνατον» (απόδοση της γράφουσας: «εἶμαι παιδί της γης και του έναστρου ουρανοῦ· αλλά η γενιά μου είναι αθάνατη»)· βλ. Σικελιανός, «Πρόλογος», 18-19. Για τον σχετικό σχολιασμό, βλ. Λαδιά, *Ποιητές και αρχαία Ελλάδα*, 15. Για τη γη και τα αστέρια ως προϋποθέσεις της αρμονίας στον *Αλαφροῖσκιωτο*, με αναφορά στη σημασία της νύχτας, βλ. Λαδιά, *Ποιητές και αρχαία Ελλάδα*, 23. Για τη σημασία των αστεριών και του φεγγαριού στον «Τύμβο», βλ. Λαδιά, *Ποιητές και αρχαία Ελλάδα*, 28-29.

³⁰ Σικελιανός, *Λυρικός βίος*, 101.

³¹ Στην τραγωδία *Ο Δαίδαλος στην Κρήτη* (1943), η Πασιφάη είναι η Σελήνη, η Μεγάλη Μητέρα-Φύση, η οποία επιθυμεί μαζί με τις ιερείες της να συνενώσει τον Άδη με τον Διόνυσο και να επαναφέρει την αρμονία, ενώ ο Μίνωας, ο οποίος ταυτίζεται με τον Δία, τον ταύρο και τον Ήλιο, είναι ο τύραννος που τελικά, με τη σύμπραξη του Δαίδαλου ηττάται, ενώ η Πασιφάη, έχοντας επιτύχει τους στόχους της, πεθαίνει. Για αυτές τις παρατηρήσεις, βλ. Μαίρη Μικέ, «Η Πασιφάη του Σικελιανού: Η λαγνεία και η ιερότητα», *Χάρτης*, τχ. 40 (Απρίλιος 2022), <https://www.hartismag.gr/hartis-40/afierwma/i-pasifai-toi-sikelianou>, [Προσπελάστηκε, 20 Σεπτεμβρίου 2022].

³² Σικελιανός, *Λυρικός βίος*, 114. Πρόκειται για τους στ. 794-806.

κ' ἔφεξε ὀμπρὸς στὰ μάτια μου,
στὰ πέλαγα καὶ στὰ βουνά,
ὁ ὄρθρος τῶν ἄστρον καὶ ἡ βαθιά,
ἱερὴ τῆς πλάσης μέρα.
Μιὰ λύρα, τοῦ ἥλιου,
ἀκούγονταν
στὸν τρίσβαθον αἰθέρα!³³

Ἔτσι, καθίσταται ἐκδηλο ὅτι τα ἀστέρια αποκτοῦν σημαντικό ρόλο για την προετοιμασία της ημέρας. Μέσα στο απειλητικό σκοτάδι της νύχτας το υποκείμενο αναζητά και βρίσκει τη λάμψη, η οποία θα αποκορυφωθεί με την ἔλευση του φωτός της ημέρας. Ακολουθῶς, στην «Πίκρα» διακρίνεται η φράση «[...] μεσημεριανὸ / φεγγάρι [...]»,³⁴ η οποία αποκαλύπτει μια παρόμοια αντίληψη περί ενότητας. Είναι, επίσης, χαρακτηριστικό ὅτι στον «Ασφοδελώνα» τα μάτια του υποκειμένου «ἤπιαν ἀπ' τοῦ μεσημεριοῦ / κι ἀπ' τῆς νυχτὸς τῆ στάλα».³⁵ Στον «Κεραμεικὸ» η Ηγησὼ «[...] τρίσβαθα ἀνασαίνει, / ὡσάν τῆ μυστικὴ ὁμορφιά / ποὺ χύνουνε, ἀνασαίνοντας / μὲς στῆς χλωμάδας τους τὸ φῶς, / σὰν ἄστρο, οἱ πεθαμένοι», ἐνῶ δηλώνεται: «Ὁ Ἥλιος μπροστὰ μου ἀνέβηκε / καὶ μῶφεξε τὰ βλέφαρα / βαθιά, σὰ μιὰ πλημμύρα».³⁶ Επιπλέον, ἀξιοσημεῖωτοι εἶναι οἱ ἀκόλουθοι στίχοι:

Ὡς ἓνα κρίνο ἐχώριζα
ψηλά, καὶ μὲς στὰ τρίσβαθα
λάμψη εἶχε ὁ νοῦς μου πάρει,
κ' ἔφεγγεν ὅπως στὸ γλαυκὸ
τὸ ἡμερινὸ φεγγάρι.³⁷

Ἄλλωστε, ο *Αλαφροῖσκιωτος* ολοκληρώνεται με τους ἐξῆς στίχους του υποκειμένου:

«[...] Κι ὡς στήσεις παντοδύναμα
στὴ γῆ ἱερὴ τὰ χέρια,
στὴ νίκη καὶ στὸ λύτρωμα,
θὰ σοῦ χαλκέψω ἐγὼ φτερὰ
κι ἀπὸ τὸν ἥλιο ἀσύντριφτα,
γιὰ ν' ἀνεβεῖς, κι ἀγνάντια του
νὰ ὑψώσεις τὴν ἀδάμαστη

³³ Σικελιανός, *Λυρικός βίος*, 115. Πρόκειται για τους στ. 807-815.

³⁴ Σικελιανός, *Λυρικός βίος*, 121. Πρόκειται για τους στ. 996-997.

³⁵ Σικελιανός, *Λυρικός βίος*, 150. Πρόκειται για τους στίχους του τρίτου μέρους, 514-515.

³⁶ Σικελιανός, *Λυρικός βίος*, 156. Πρόκειται για τους στ. 663-667, 673-675. Η ενορατική εμπειρία που παρατηρεῖται σε αυτό το ποίημα, ὅπως και ἐν συνόλῳ στον *Αλαφροῖσκιωτο*, εἶναι συγκρίσιμη με ἀντίστοιχες στους *Ἕγνοις στη Νύχτα*, ὅπως θα φανεῖ κατωτέρω, ὅπου η ἐνόραση οδηγεῖ ὄχι μόνο στην ἀνακάλυψη του εαυτοῦ, ἀλλὰ και κοσμικῶν ἀληθειῶν.

³⁷ Σικελιανός, *Λυρικός βίος*, 151. Πρόκειται για τους στ. 531-535.

καρδιά μου μὲς στ' ἀστέρια!»³⁸

Το ποιητικό υποκείμενο φαίνεται πως έχει κατακτήσει την ενότητα και την ανώτερη γνώση, εφόσον είναι σε θέση να πετάξει ψηλά προς τον ήλιο σαν άλλος Ίκαρος, χωρίς, ωστόσο, να διατρέχει τον κίνδυνο να βυθιστεί στο σκότος της φθοράς, αλλά διατηρώντας την ισορροπία μεταξύ του γήινου στοιχείου και της υπερβατικής επιθυμίας του.³⁹ Έτσι, η νύχτα αντιπροσωπεύει την ενιαία δύναμη, από την οποία εκπορεύεται η βαθύτερη πραγματικότητα και χάρη στην οποία επιτυγχάνεται η ενότητα στο σύμπαν, απηχώντας το αναξιμάνδρειο άπειρο και την ηρακλείτεια ενότητα.

Κατά τον Ηράκλειτο, ο οποίος μνημονεύεται συχνά από τον ποιητή στα έργα του,⁴⁰ μέσα στην αέναη μεταβολή του κόσμου και την πολλαπλότητα υφίσταται μια βαθύτερη δύναμη, η οποία συνέχει τα πάντα, δηλαδή ο Λόγος.⁴¹ Κατ' αυτόν τον τρόπο, τα αντίθετα δεν αναιρούνται, αλλά συνυπάρχουν αρμονικά. Παράλληλα με το περίφημο ρητό «πάντα ῥεῖ»,⁴² ο φιλόσοφος υποστήριξε την ενότητα με μεταφορικό τρόπο, ισχυριζόμενος πως παρά τη ροή των υδάτων του ποταμού, ο ίδιος θα εξακολουθεί να υπάρχει.⁴³

³⁸ Σικελιανός, *Λυρικός βίος*, 169. (Τα εισαγωγικά ανήκουν στον ποιητή).

³⁹ Αυτή η ερμηνεία του μύθου του Ικάρου βασίζεται στις παρατηρήσεις του Paul Diel· βλ. Paul Diel, *Ο συμβολισμός στην ελληνική μυθολογία*, πρόλ. Gaston Bachelard, 6η έκδ. (Αθήνα: Χατζηνικολή, 2007), 44-57. Το ποίημα «Δαίδαλος» των *Ορφικών* αποτυπώνει εναργώς τον θαυμασμό του ποιητή για το εγχείρημα εξύψωσης του ανθρώπου προς το φως· βλ. Σικελιανός, *Λυρικός βίος*, τ. Ε', 36-39.

⁴⁰ Ενδεικτικά, σημειώνεται ότι κατά την αναγγελία διαλέξεων προς τιμήν προσωπικοτήτων που λειτούργησαν ως προδρομικές μορφές για τη Δελφική Ιδέα, περιέλαβε σε αυτές τον Πυθαγόρα, τον Ηράκλειτο, τον Εμπεδοκλή, τον Πίνδαρο, τον Αισχύλο, τον Πλάτωνα και τον Πλούταρχο, βλ. Παπαδάκη, *Τα ευρεθέντα*, 344-345. Στο κείμενο «Αύγουστος Ροντέν» (1918) υποστηρίζει ότι ο Πυθαγόρας χάρη στον ήχο και τον αριθμό, ο Ηράκλειτος στη φωτιά και ο Πλάτωνας στην Ιδέα αποτύπωσαν την αλληλεξάρτηση πνεύματος και ύλης· βλ. Σικελιανός, *Πεζός λόγος*, τ. Α', 53. Για την επίδραση της ηρακλείτειας ενότητας των αντιθέτων στη σκέψη του Σικελιανού, βλ. Μανώλης Μιλτ. Παπαδάκης, *Η κηδεία του Κωστή Παλαμά και ο Άγγελος Σικελιανός* (Αθήνα: Θαν. Γκόνης, 1981), 111.

⁴¹ Για την έννοια του Λόγου στον Ηράκλειτο, βλ. W. K. C. Guthrie, «Ηράκλειτος» στο Ηράκλειτος, *Άπαντα*, πρόλ.-μτφρ. Τάσος Φάλκος-Αρβανιτάκης, επίμ. Θεόδωρος Μ. Χρηστίδης (Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 1999), 200-220, όπου υποστηρίζεται πως ο Λόγος συνδέεται με τη σκέψη, την ενόραση, αλλά και με την αισθητική πραγματικότητα, καθώς οι αισθήσεις, κυρίως η όραση, είναι πρωταρχικής σημασίας για την κατανόηση του Λόγου. Ο Λόγος είναι η βαθύτερη αλήθεια, αλλά και η ενότητα, η οποία βρίσκεται στον κόσμο, εξασφαλίζοντας την τάξη, αλλά και μέσα στο άτομο, όντας υπεύθυνη για την ευφυΐα του.

⁴² Για το συγκεκριμένο ρητό, βλ. M. Jugie, L. Petit, and X. A. Siderides, *Oeuvres complètes de Georges (Gennadios) Scholarios*, τ. 7 ([Paris: Maison de la Bonne Presse, 1936](#)), 349-509 (Opus Aristotelicum Ph, 5. 179), [Προσπελάστηκε, 16 Σεπτεμβρίου 2023]. Για άλλες συναφείς θέσεις του Ηράκλειτου, βλ. Hermann Diels και Walther Kranz, *Οι Προσωκρατικοί: Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, μτφρ. Βασίλης Α. Κύρκος και Δημοσθένης Γ. Γεωργοβασίλης, 2η έκδ., τ. Α' (Αθήνα: Παπαδήμας, 2007), 314, 325, 365.

⁴³ Diels και Kranz, *Οι Προσωκρατικοί*, 325, 358. Για τη συγκεκριμένη άποψη του Ηράκλειτου, βλ. επίσης, Μαρία Μιχαήλ-Δέδε, *Ηράκλειτος: Ο φιλόσοφος των αιώνων και η φιλοσοφία της συνεργασίας* (Αθήνα: Ιωλκός & Το Ελληνικό Βιβλίο, 1970-1971), 90. Έχει παρατηρηθεί πως η κυριαρχία φωτός και σκότους στον ομηρικό ύμνο στη Δήμητρα σε σχέση με την αρμονία και την αναγέννηση απηχείται στη φιλοσοφία του Ηρακλείτου, βλ. Ηλιόπουλος, *Η κρυμμένη αρμονία του ελευσίνιου μύθου*, 91-101.

Ενδεικτικό της πίστης του φιλοσόφου στην αρμονία είναι το ακόλουθο χωρίο: «οὐ ξυ-
νιᾷσιν ὄκως διαφερόμενον ἔωυτῶ ὁμολογέει· παλίντροπος ἄρμονίη ὄκωσπερ τόξου καὶ
λύρης» («δεν καταλαβαίνουν πως κάτι που έχει μέσα του αντίρροπες δυνάμεις συμφω-
νεί με τον εαυτό του· αρμονία αμφίδρομη, όπως ακριβώς του τόξου και της λύρας»).⁴⁴
Επιπροσθέτως, ο Ηράκλειτος συνδέει ρητά τη μέρα με τη νύχτα, υποστηρίζοντας ότι ο
θεός, μία από τις εκφάνσεις του Είναι, ταυτίζεται με τη μέρα και με τη νύχτα: «ὁ θεὸς
ἡμέρη εὐφρόνη, χειμῶν θέρος, πόλεμος εἰρήνη, κόρος λιμός (τάναντία ἅπαντα· οὗτος
ὁ νοῦς), ἀλλοιοῦται δὲ ὄκωσπερ <πῦρ>, ὅπταν συμμιγῆ θυώμασιν, ὀνομάζεται καθ’
ἡδονὴν ἐκάστου» («ο θεός είναι ημέρα νύχτα, χειμῶνας καλοκαίρι, πόλεμος ειρήνη,
κορεσμός και πείνα (δηλ. ὅλες οι αντιθέσεις· αυτό είναι το νόημα) και παραλλάζει ὅπως
ακριβώς το πυρ, που, αν ανακατωθεῖ με αρώματα, παίρνει το ὄνομα ἀνάλογα με την
ευχαρίστηση που προκαλεῖ το κάθε ἄρωμα»).⁴⁵ Ὅλες οι εκφάνσεις του Είναι μεταβάλ-
λονται ὅπως το πυρ, με ἀποτέλεσμα να διαμορφώνεται μια αρμονία των ἀντιθέτων, την
οποία ἀποτυπώνει η ἔννοια του Λόγου.⁴⁶ Ἐπομένως, η ηρακλείτεια ἐνότητα προβάλλει
την εικόνα ἐνός συνεκτικῶς σύμπαντος, ὅπου επικρατεῖ ἰσορροπία μεταξύ των ἀντίθε-
των δυνάμεων.

Ανάλογη είναι η ἀναξιμάνδρεια⁴⁷ ἀντίληψη, ὅπως διαφαίνεται στη θεώρηση του
«ἄπειρου». Εἰδικότερα, κατὰ τον Ἀναξίμανδρο, το «ἄπειρον» είναι η πρωταρχική ου-
σία ἀπὸ την οποία προήλθαν τα πάντα. Το «ἄπειρον» ἐσώκλειε τις ἀρχές ὅλων ὄσων
υπάρχουν και διέθετε τη δύναμη ἐξισορρόπησης των ἀντιθέτων. Ἐτσι, η υπερίσχυση
ἐνός στοιχείου είναι ἐκ των πραγμάτων προσωρινή, καθὼς ἀκολουθεῖται ἀπὸ την ἴση
περίοδο υπερίσχυσης του ἀντιθέτου του.⁴⁸ Η ἀναξιμάνδρεια ἐνότητα και ἐξισορρόπηση
διαφωτίζει την ἐνότητα, ὅπως ἀποτυπώνεται στο ἔργο του Σικελιανού.

⁴⁴ Diels και Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί*, 349, ὅπου και η ἀπόδοση που παρατίθεται ἐδῶ.

⁴⁵ Diels και Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί*, 352, ὅπου και η ἀπόδοση που παρατίθεται ἐδῶ.

⁴⁶ Για τις εκφάνσεις του Είναι και τη μεταβολή τους, βλ. Γεώργιος Ν. Μανιάτης, *Η μεταβολή και η ταυτότητα στη φιλοσοφία του Ηράκλειτου* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2001), 180-184. Αναφορικά με τη σχέση ἐνότητας και Λόγου, βλ. υποσ. 41.

⁴⁷ Για ἀναφορές στον Ἀναξίμανδρο στα πεζὰ κείμενα του Σικελιανού, βλ. Σικελιανός, *Πεζὸς λόγος*, τ. Β΄, 205, 349· Ἀγγελος Σικελιανός, *Πεζὸς λόγος (1940-1944)*, ἐπιμ. Γ. Π. Σαββίδης, τ. Δ΄ (Αθήνα: Ἴκαρος, 1983), 23.

⁴⁸ Diels και Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί*, 192, 195-204, 211. Ἐπίσης, βλ. Θεόφιλος Βέικος, *Κοσμολογία και κοσμική δικαιοσύνη στην ἀρχαία ἐλληνική διάνοηση*, τ. Α΄ (Θεσσαλονίκη: [χ.ό.], 1969), 18-20, 88-111· Θεόφιλος Βέικος, *Οἱ Προσωκρατικοί φιλόσοφοι* (Θεσσαλονίκη: Ἐλληνικό Ἴδρυμα Ἐξυπηρετήσεως Πανεπιστημίων, 1972), 42-61. Τέλος, βλ. Μπέρτραντ Ράσσελ, *Ἱστορία της δυτικῆς φιλοσοφίας: Οἱ Προσωκρατικοί και η συνάρτησή τους με τις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που διαμόρφωσαν ὡς την ἐποχή μας τις βάσεις της σύγχρονης φιλοσοφίας*, τ. Α΄ (Αθήνα: Ἀρσενίδης, [χ.χ.]) [Ἱστορία της Δυτικῆς Φιλοσοφίας, ἀρ. 1], 67-68. Για την πίστη σε ἀπρόσωπες δυνάμεις ὡς δημιουργοὺς του κόσμου, βλ. Walter Burkert, *Αρχαία ἐλληνική θρησκεία: Αρχαϊκή και κλασσική ἐποχή*, μτφρ. Νικ. Π. Μπεζαντάκος και Ἀφροδίτη Ἀβαγιανού, φιολ. ἐπιμ. Νικ. Π. Μπεζαντάκος, 2η ἐκδ. (Αθήνα: Ἰνστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, 2015), 616-624.

Η σύζευξη ημέρας και νύχτας στον Σικελιανό και ο γερμανικός ρομαντισμός

Το ενδιαφέρον του ποιητή για την ενότητα, όπως διαγράφεται κυρίως στην προσωκρατική σκέψη, μια ενότητα γεμάτη αντιθέσεις, συνδέεται με τις αναζητήσεις του ρομαντισμού, όπου η νύχτα υπηρετεί έναν ανάλογο ρόλο.⁴⁹ Παρομοίως, ο υπερρεαλισμός, όπως και άλλα πρωτοποριακά κινήματα κατά το πρώτο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα, στράφηκαν προς την προσωκρατική σκέψη, διότι επεδίωκαν να δια φωτίσουν σκοτεινές πλευρές του κόσμου και της ανθρώπινης ύπαρξης, αντιτιθέμενοι σε μια «απολλώνιου τύπου» ισορροπία και στη λογοκρατία.⁵⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Οδυσσεάς Ελύτης υποστήριξε στο δοκίμιο «Η μαγεία του Παπαδιαμάντη» πως η αθωότητα προϋποθέτει την άγνοια του μαύρου ή τη διέλευσή του μέχρι τέλους, ώσπου γίνεται αντιληπτή η ταύτισή του με το λευκό.⁵¹ Επιπλέον, ο André Breton όρισε τον υπερρεαλισμό ως το

⁴⁹ Για τη νύχτα στη νεότερη εποχή, στην Αναγέννηση, στον ρομαντισμό και αργότερα, βλ. Erik Martiny, «*Nox consilium and the dark night of the soul: The nocturne*» στο *A companion to poetic genre*, επιμ. Erik Martiny (Chichester-Hoboken: Wiley-Blackwell, 2012) [Blackwell Companions to Literature and Culture], 390-401. Επίσης, για τη ρομαντική νύχτα, με έμφαση στη σχέση του ονείρου με την πραγματικότητα, κατ' επέκταση της νύχτας με τη μέρα, βλ. Albert Béguin, *L'Âme romantique et le rêve: Essai sur le romantisme allemand et la poésie française* (Paris: Librairie José Corti, 1939), (κυρίως) 3-45 (θεωρίες περί της σχέσης του ονείρου με την εγρήγορση και περί της φύσης του ονείρου εν γένει στον 18^ο αι.), 87-147 (περί της μεταφυσικής και συμβολικής διάστασης του ονείρου και περί του μύθου του ασυνειδήτου), 192-216 (για τη σημασία του ονείρου κατά τον Novalis, ο οποίος το συσχέτιζε με τη μεταφυσική αλήθεια και τόνιζε την ανάγκη ταύτισής του με την ανθρώπινη ζωή), [Προσπελάστηκε, 29 Μαρτίου 2024]. Σε αυτό το μελέτημα προσεγγίζεται ο τρόπος πραγμάτευσης της νύχτας σε έργα διάφορων ρομαντικών, όπως ο Jean-Paul και ο Ludwig Tieck, αλλά στο παρόν άρθρο επιλέχθηκε ο Novalis, τον οποίο γνώριζε και μελετούσε ο Σικελιανός, όπως θα φανεί κατωτέρω. Ευρύτερα, για την ενότητα στο πλαίσιο του γερμανικού ρομαντισμού, βλ. Στέφανος Ροζάνης, «Ρομαντισμός» στο *Εκπαιδευτική εγκυκλοπαίδεια: Παγκόσμια λογοτεχνία*, επιμ. Αλέξανδρος Αργυρίου, τ. 28 (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1999), 336-337.

⁵⁰ Βλ. σχετικά: Δημήτριος Γιατρομανωλάκης, *Πολιτικές μυθογένεσης: Τέχνη και διανόηση στην ευρωπαϊκή πρωτοπορία* (Αθήνα: Ίκαρος, 2020), 15-35, 68-92. Για τη σχέση του Σικελιανού με τον υπερρεαλισμό, βλ. Δημήτρης Αγγελάτος, «Ο Άγγελος Σικελιανός και το ρομαντικό πρίσμα αντίληψής του για τον υπερρεαλισμό» στο *Greek Research in Australia*, επιμ. E. Close, M. Tsianikas και G. Frazis, Proceedings of the Biennial International Conference of Greek Studies, Flinders University April 2003 (Adelaide: Flinders University Department of Languages – Modern Greek, 2005), 531-548, [Προσπελάστηκε, 8 Μαρτίου 2024]. Επίσης, ο Ερατοσθένης Καψωμένος υποστήριξε ότι ο Σικελιανός προσπάθησε να κατανοήσει την ουσία στη ζωή, προσεγγίζοντας τους υπερρεαλιστές: βλ. Καψωμένος, *Άγγελος Σικελιανός*, 6. Μάλιστα ήταν αντίθετος προς τη λογοκρατία, δεδομένου ότι επηρεάστηκε, μεταξύ άλλων, από τον υπερρεαλισμό, βλ. Καψωμένος, *Άγγελος Σικελιανός*, 10-12. Ωστόσο, θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι το πρώτο υπερρεαλιστικό μανιφέστο δημοσιεύτηκε το 1924, δηλαδή ύστερα από τη δημοσίευση του *Αλαφροΐσκιωτου*: βλ. André Breton, *Μανιφέστα του σουρρεαλισμού*, εισ.-μτφρ.-σημ. Ελένη Μοσχονά (Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη, 1983), 7.

⁵¹ Οδυσσεάς Ελύτης, *Εν λευκό*, 6η έκδ. (Αθήνα: Ίκαρος, 1999), 64. Για τη σχέση του Ελύτη με τον υπερρεαλισμό, βλ. Ελένα Κουτριάνου, *Με άζονα το φως: Η διαμόρφωση και η κρυστάλλωση της ποιητικής του Οδυσσέα Ελύτη* (Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2002).

σημείο όπου η ζωή και ο θάνατος, το πραγματικό και το φανταστικό, δεν είναι αντίθετες έννοιες.⁵² Έτσι και ο ρομαντισμός, ο οποίος προέκυψε ως αντίδραση στον Διαφωτισμό,⁵³ πρόβαλε τον ρόλο του ποιητή-προφήτη.⁵⁴ Αντιπροσωπευτικοί είναι οι *Ύμνοι στη Νύχτα* (1800) του Novalis, σε «μία μείξη ρυθμικής πρόζας και στίχου»,⁵⁵ ένα ιδιαίτερα σημαντικό έργο για τον γερμανικό ρομαντισμό, το οποίο στοχεύει στην απομάκρυνση από τον ατομικισμό και στην εμβάθυνση στην πρωταρχική νύχτα και στο μυστήριο του θανάτου.⁵⁶ Δεδομένου του ενδιαφέροντος του γερμανικού ρομαντισμού για την αρχαιότητα,⁵⁷ οι ύμνοι του Novalis προσφέρονται για σύγκριση με τη σικελιανική νύχτα, λαμβάνοντας υπόψη ότι έχουν βρεθεί έργα του Γερμανού ποιητή στη βιβλιοθήκη των Δελφών,⁵⁸ ενώ αναφορές σε αυτόν απαντούν στα πεζά κείμενα του ποιητή.⁵⁹

⁵² Breton, *Μανιφέστα*, 64.

⁵³ Για την εναντίωση του ρομαντισμού προς τον Διαφωτισμό, αν και υπήρχαν στοιχεία αντιορθολογιστικά στον τελευταίο, βλ. Isaiah Berlin, *Οι ρίζες του ρομαντισμού*, μτφρ. Γιάννης Παπαδημητρίου, 2η έκδ. (Αθήνα: Scripta, 2002) [Φιλοσοφία], 95-96. Για την αντίθεση αυτή, βλ. επίσης, Ροζάνης, «Ρομαντισμός», 334-335.

⁵⁴ Βλ. σχετικά: René Wellek, *A history of modern criticism: 1750-1950. The romantic age*, 3η έκδ., τ. 2 (London: Jonathan Cape, 1970), 74-82 (ιδίως 75-76, όπου επισημαίνεται ότι ο F. W. J. Schelling πίστευε στον ποιητή-οραματιστή)· για την άποψη του Novalis περί της σχέσης φιλοσοφίας και θρησκείας με την ποίηση και τον ποιητή που υπερβαίνει την ανθρώπινη ύπαρξη και αναλαμβάνει τον ρόλο του ιερέα, βλ. Wellek, *A history of modern criticism*, 82-88.

⁵⁵ Για τη μείξη πρόζας και στίχου, βλ. Bruce Haywood, *Novalis: The veil of imagery. A study of the poetic works of Friedrich von Hardenberg (1772-1801)* ([Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1959](#)) [Harvard Germanic Studies I], 52, [Προσπελάστηκε, 10 Μαρτίου 2023]. Εδώ διευκρινίζεται ότι το 1800 έγινε η πρώτη δημοσίευση του έργου, ενώ τα χειρόγραφα χρονολογούνται από το 1799. Αναφορικά με το ζήτημα της μετρικής μορφής του έργου, είναι διαφωτιστικές οι ακόλουθες παρατηρήσεις: «Στην πρώτη του έκδοχή, που μας παραδόθηκε χειρόγραφα, το έργο είναι χωρισμένο σε στίχους. Οι Γερμανοί φιλόλογοι μιλούν για *ελεύθερους ρυθμούς* στην παράδοση που εγκαινίασε ο Κλόπστοκ. [...] Στην πρώτη τους δημοσίευση στο περιοδικό *Athenaeum* των αδελφών Σλέγκελ (1800), οι *Ύμνοι* θα τυπωθούν σε νέα επεξεργασμένη μορφή: τη θέση των ελευθερωμένων στίχων καταλαμβάνει πλέον η πρόζα. Είναι αλήθεια ότι το πεζό ποίημα, το *roëme en prose*, οι γραμματολόγοι συνηθίζουν να το γενεαλογούν από τον Αλούσιο Μπερτράν και τον *Gaspard de la nuit* (1842). Όμως ο Νοβάλις – όπως άλλωστε και ο Σολωμός των ιταλικών σχεδιασμάτων – δικαιούται να θεωρηθεί πρόδρομος του. Εμφανής είναι η επιρροή του βιβλικού ύφους. Ιδίως στον πέμπτο *Ύμνο*, η ρυθμολογία συμπλησιάζει εκείνη του *verset*, του μακρόσυρτου στίχου-εδαφίου που θα γνωρίσει την τελειώσή του πολύ αργότερα, στα χέρια του Ουίτμαν και του Κλωντέλ»· Novalis, *Ύμνοι στη Νύχτα*, εισ.-μτφρ. Κ. Κουτσογιάννης, επίμ. Λούντβιχ Τηκ (Αθήνα: Περισπωμένη, 2011), 19-20.

⁵⁶ Κλάους Μπέτσεν, «Γερμανική λογοτεχνία» στο *Εκπαιδευτική εγκυκλοπαίδεια: Παγκόσμια λογοτεχνία*, επίμ. Αλέξανδρος Αργυρίου, τ. 28 (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1999), 80. Αναφορικά με την άποψη του Novalis για τον ρομαντισμό, βλ. Ροζάνης, «Ρομαντισμός», 335.

⁵⁷ Gilbert Highet, *Η κλασική παράδοση: Ελληνικές και ρωμαϊκές επιδράσεις στη λογοτεχνία της Δύσης*, μτφρ. Τζένη Μαστοράκη, 2η έκδ. (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2000), 502-503 κ.εξ.

⁵⁸ Τα βιβλία του Novalis που έχουν βρεθεί είναι τα εξής: Novalis, *Henri d'Ofterdingen*, μτφρ. Georges Polti και Paul Morisse (Paris: Société du Mercure de France, 1908)· Novalis, *Journal intime suivi des Hymnes à la nuit et des Maximes inédits*, μτφρ. G.-S. Claretie και Joachim Chaigneau (Paris: Librairie Stock, 1927). Για αυτές τις πληροφορίες, βλ. Παπαδάκη, *Τα ευρεθέντα*, 384.

⁵⁹ Σικελιανός, «Πρόλογος», 43· Σικελιανός, *Πεζός λόγος*, τ. Δ', 53, 120 (όπου αναφορά στη μεταφυσική διάσταση της νύχτας κατά τον Novalis, ο οποίος τόνισε ότι η νύχτα δεν έχει περιορισμένη διάρκεια και κυριαρχία, σε αντίθεση με τη μέρα), 133 (όπου η αλληλεξάρτηση σκέψης και αίσθησης).

Αν και δεν μπορεί να εξακριβωθεί πότε ακριβώς άρχισε να μελετά τον γερμανικό ρομαντισμό ο ποιητής, πρόκειται για ένα κίνημα που τον επηρέασε σημαντικά από τα πρώτα στάδια της πορείας του, όπως υποδεικνύει το γεγονός ότι αναφέρεται στον Goethe ήδη στο κείμενο «Ομιλίες με τον Rodin» (1912).⁶⁰ Έτσι, η διττή νύχτα του Novalis παραπέμπει στην αρχαιότητα, ενώ ταυτόχρονα σχετίζεται με την πραγμάτευσή της στον *Αλαφροϊσκιωτο*, καθώς έχει επισημανθεί η σύζευξη φωτός και νύχτας στους *Ύμνους στη Νύχτα*, αλλά και η σχέση μεταξύ νύχτας και εννοιατικής εμπειρίας. Αυτή η εμπειρία που βιώνεται με τη βοήθεια της νύχτας, συνιστά αποκάλυψη στο επίπεδο του εαυτού, αλλά και κοσμικών διαστάσεων.⁶¹ Συγκεκριμένα, στον πρώτο ύμνο ο ποιητής αρχίζει να εγκωμιάζει τη νύχτα με τη φράση «Abwärts wend ich mich zu der heiligen, unaussprechlichen, geheimnisvollen Nacht»⁶² («Προς τα κάτω στρέφομαι, προς την ιερή, άφατη, μυστηριώδη νύχτα»), αναγνωρίζοντας πως είναι ιερή και μυστηριώδης, ενώ προωθεί την εννοιατική εμπειρία. Παρομοίως, η νύχτα φαίνεται να επιτρέπει την ενόραση στο ακόλουθο χωρίο: «Himmlicher, als jene blitzenden Sterne, dünken uns die unendlichen Augen, die die Nacht in uns geöffnet. Weiter sehn sie, als die blässesten jener zahllosen Heere – unbedürftig des Lichts durchschaun sie die Tiefen eines liebenden Gemüts – was einen höhern Raum mit unsäglicher Wollust füllt»⁶³ («Πιο ουράνια από εκείνα τα λαμπυρίζοντα άστρα, μας φαίνονται τα ατελείωτα μάτια, τα οποία η νύχτα έχει ανοίξει μέσα μας. Βλέπουν πιο μακριά από τους χλωμότερους εκείνων των αναρίθμητων στρατών – χωρίς την ανάγκη του φωτός καταλαβαίνουν τα βάθη

⁶⁰ Σικελιανός, *Πεζός λόγος*, τ. Α', 37-38· για το έτος δημοσίευσης, βλ. Σικελιανός, *Πεζός λόγος*, 197. Η άποψη του Goethe περί ταύτισης επιφάνειας και βάθους, ζήτημα συνδεδεμένο με τη σχέση αντικειμενικού και υποκειμενικού, απασχολεί τον Σικελιανό στο κείμενο «Συνέχεια της ομιλίας μου με τον Rodin και αισθητικά σημειώματα» (1912)· βλ. Σικελιανός, *Πεζός λόγος*, 41-42· για το έτος δημοσίευσης, βλ. Σικελιανός, *Πεζός λόγος*, 197. Επιπροσθέτως, αξίζει να σημειωθεί ότι έχει μελετηθεί η σχέση του Σικελιανού με τον Hölderlin, βλ. Αγγέλα Γιώτη, *Μεταπολεμικές δοκιμές πολιτικού λυρισμού: Συνομιλίες με τον Κάλο. Παλαμάς – Καρωτάκης, Σικελιανός – Σεφέρης, Ρίτσος – Λεοντάρης* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2021) [Αισθητικά Θέματα. Λογοτεχνία], 126-133. Η Νεκταρία Κλαπάκη έχει επισημάνει πως ήδη στον *Αλαφροϊσκιωτο* ο ποιητής παρουσιάζεται ως οραματιστής, ενώ υιοθετεί τη ρομαντική ποιητική για την επιφάνεια, με αποτέλεσμα η εμφάνιση του θείου να τοποθετείται μέσα στη φύση· βλ. Klapaki, «Modern literary epiphany», 140. Είναι εξαιρετικά πιθανό ο Σικελιανός να είχε διαβάσει τις μεταφράσεις των τεσσάρων *Ύμνων στη Νύχτα* που κυκλοφόρησαν στον *Νουμά* (τχ. 82-84, 86 [1904]: 10, 3, 2, 4),

<https://kosmopolis.library.upatras.gr/index.php/noumas/article/view/80758/79632/>
<https://kosmopolis.library.upatras.gr/index.php/noumas/article/view/80769/79643/>
<https://kosmopolis.lis.upatras.gr/index.php/noumas/article/view/80800/79674>

[Προσπελάστηκε, 15 Μαρτίου 2023]. Αλλωστε, ο Σικελιανός δημοσίευσε έργα του στο συγκεκριμένο έντυπο με το όνομά του ήδη από το *τχ. 6. (1903)*: 4, [Προσπελάστηκε, 15 Μαρτίου 2023].

⁶¹ Για αυτήν τη σχέση μεταξύ αποκάλυψης του εαυτού και του κόσμου, βλ. Haywood, *Novalis*, 53.

⁶² Akademie zur Wissenschaftlichen Erforschung und zur Pflege des Deutschtums, *Deutsche Gedichte*, τ. Α' (Berlin-München: Oldenbourg, 1936) [Heft 16], 8. Η μετάφραση του χωρίου, όπως και των επόμενων που προέρχονται από τον Novalis, ανήκει στη γράφουσα.

⁶³ Akademie zur Wissenschaftlichen Erforschung und zur Pflege des Deutschtums, *Deutsche Gedichte*, 9.

μιας ψυχής που αγαπά – έναν υψηλότερο χώρο γεμίζοντας με άφατη ευχαρίστηση)). Έχει επισημανθεί πως στους *Ύμνους στη νύχτα* ο Novalis προσπαθεί να προβάλλει τη σύνδεση της νύχτας όχι μόνο με τη θρησκεία, αλλά και με την ποίηση, μέσα από την περιγραφή εικόνων φωτιάς. Στον πρώτο ύμνο, φαίνεται πως η νύχτα ενεργοποιεί τον εσωτερικό εαυτό, σε αντίθεση με την ημέρα.⁶⁴ Η νύχτα εκπέμπει το δικό της φως χάρη στον ποιητή και μετατρέπεται σε κινητήρια δύναμη για τη βαθύτερη αντίληψη. Έτσι, ο ποιητής εσωτερικεύει τη δύναμη του φωτός και συνέχει το φως με τη νύχτα σε μια προσπάθεια υπέρβασης του θανάτου, η πορεία της οποίας σκιαγραφείται σε όλους τους *Ύμνους στη Νύχτα*. Σε αυτό το πλαίσιο, εντάσσεται η φράση «liebliche Sonne der Nacht»⁶⁵ («προσφιλή ήλιε της νύχτας»). Όπως έχει επισημανθεί: «Ο θάνατος [στους *Ύμνους στη Νύχτα*] αναγορεύεται σε πέρασμα σωτήριο προς την αιώνια ζωή».⁶⁶ Με άλλα λόγια, «ο θάνατος γίνεται ζωή».⁶⁷ Άλλωστε, κατά τον Novalis, μέσω της φαντασίας ο άνθρωπος δύναται να συνειδητοποιήσει ότι το φως, η μυστική αλήθεια και η αιωνιότητα βρίσκονται μέσα του.⁶⁸

Η σημασία που αποδίδει ο Novalis στη νύχτα και το σκοτάδι ως μέσα υπέρβασης της πραγματικότητας συνδέεται με την πίστη του στην αξία του ονείρου και την αμφιταλάντευση μεταξύ μεταξύ γήινου και υπερβατικού, καθώς και με τη σχέση μεταξύ ατόμου και φύσης, στοιχεία που απαντούν ευρύτερα στον γερμανικό ρομαντισμό. Ο ποιητής στους *Ύμνους στη Νύχτα* περιγράφει την «πορεία [...] από το φως στο σκοτάδι, από τη γήινη διάσταση στην αιθέρια πνευματικότητα»,⁶⁹ απορρίπτοντας τον ορθολογισμό των επιστημών και τον Διαφωτισμό, προτάσσοντας τον στενό δεσμό μεταξύ ατόμου και φύσης, ο οποίος δέσποζε στο μακρινό παρελθόν. Σε αυτό το πλαίσιο, στον πέμπτο ύμνο περιγράφεται η προϊστορική περίοδος, κατά την οποία το πνεύμα ήταν

⁶⁴ Cornelia Zumbusch, *Romantische Thermodynamik: Dichtung, Natur und die Verwandlung der Kräfte 1770-1830* (Berlin-Boston: De Gruyter, 2023) [[Imaginarien der Kraft, τ. 5](#)], 252-255, [Προσπελάστηκε, 19 Μαρτίου 2024].

⁶⁵ Adrian Renner, «Dynamic perceptions: Forces of nature and powers of the senses in Schelling, Novalis and Günderröde» στο *Forces of nature: Dynamism and agency in German Romanticism*, επιμ. Adrian Renner και Frederike Middelhoff (Berlin-Boston: De Gruyter, 2022) [[Imaginarien der Kraft, τ. 4](#)], 113-116, <https://doi.org/10.1515/9783110783827>, [Προσπελάστηκε, 19 Μαρτίου 2024]. Για το κείμενο, βλ. Akademie, *Deutsche Gedichte*, 10. Γενικά, για την ερμηνεία του πρώτου ύμνου, με έμφαση στη σύζευξη μέρας και νύχτας, βλ. Haywood, *Novalis*, 54-57.

⁶⁶ Novalis, *Ύμνοι στη Νύχτα*, εισ.-μτφρ. Κ. Κουτσουρέλης, 21.

⁶⁷ Martin Travers, *Εισαγωγή στη νεότερη ευρωπαϊκή λογοτεχνία από τον ρομαντισμό ως το μεταμοντέρνο*, επιμ.-εισ. Τάκης Καγιαλής, μτφρ. Ιωάννα Ναούμ και Μαρία Παπαηλιάδη (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2005) [*Συμφραζόμενα. Θεωρία-Ιστορία-Κριτική*], 101.

⁶⁸ Ροζάνης, «Ρομαντισμός», 336-337.

⁶⁹ Travers, *Εισαγωγή*, 100.

παρόν μέσα στη φύση.⁷⁰ Ωστόσο, ο πέμπτος ύμνος προβάλλει την υπεροχή του χριστιανισμού έναντι της αρχαιότητας για την υλοποίηση του εν λόγω οράματος, με επίκεντρο τη μορφή του Χριστού, εφόσον η αρχαία θρησκεία του φωτός απέτυχε να ερμηνεύσει το μυστήριο του θανάτου, στο πλαίσιο της στενής σύνδεσης που πρόβαλε ο Novalis μεταξύ της νύχτας και του χριστιανισμού.⁷¹ Έτσι, παρά την ενότητα μεταξύ ανθρώπου και φύσης κατά την αρχαιότητα, όπως υποδεικνύει το χωρίο «Flüsse, Bäume, Blumen und Tiere hatten menschlichen Sinn»⁷² («Ποτάμια, δέντρα, άνθη και ζώα είχαν ανθρώπινη αίσθηση»), ο χριστιανισμός ανέδειξε τη γεφύρωση ζωής και θανάτου, όπως υποδηλώνεται στους στίχους «Im Tode ward das ew'ge Leben kund, / Du bist der Tod und machst uns erst gesund»⁷³ («Στον θάνατο έγινε γνωστή η αιώνια ζωή, / Εσύ είσαι ο Θάνατος και μας κάνεις υγιείς»), εφόσον το αρχαιοελληνικό όραμα «*Ein Gedanke nur war es, ein entsetzliches Traumbild*»⁷⁴ («ήταν μόνο μία σκέψη, ένα τρομερό όραμα»). Παρ' όλα αυτά, η σύζευξη φωτός και σκότους παραμένει, όπως και στον πρώτο ύμνο, εφόσον πρέπει να προηγηθεί η αναγνώριση της αξίας του φωτός για την επίτευξη της αποκάλυψης με την καθοριστική συμβολή της νύχτας.⁷⁵ Άλλωστε, με παρόμοιο τρόπο ο Σικελιανός συνδύασε χριστιανικά με αρχαιοελληνικά στοιχεία σε διάφορα έργα του, κυρίως στη *Μητέρα Θεού*, στο *Πάσχα των Ελλήνων* και στις *Συνειδήσεις*, στο πλαίσιο της αντίληψής του περί ενότητας.⁷⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι στον *Αλαφροϊσκιωτο* η αρχαιότητα συνδέεται έντονα με το φως, όπως στο ποίημα «Ψάπφα», αλλά αυτή η τελική ακτινοβολία του φωτός προϋποθέτει την αφομοίωση του σκότους, όπως έχει ήδη καταδειχθεί, σε ένα έργο που δεν συνδέει ρητά τον χριστιανισμό με τη

⁷⁰ Travers, *Εισαγωγή*, 101.

⁷¹ Για τη σημασία του χριστιανισμού στους *Ύμνους στη Νύχτα*, βλ. Haywood, *Novalis*, 52-53, 61, 64-77. Συγκεκριμένα, για την ερμηνεία του πέμπτου ύμνου, βλ. Haywood, *Novalis*, 65-71. Για το χριστιανικό στοιχείο και τη σημασία του Μεσαίωνα στον γερμανικό ρομαντισμό, κατά κύριο λόγο στη σκέψη του Friedrich Schlegel και του Novalis, οι οποίοι ήγειραν με αυτήν τη στάση τους την αντίδραση μεταγενέστερων ρομαντικών, όπως του Heinrich Heine, βλ. Robert J. Richards, *The romantic conception of life: Science and philosophy in the age of Goethe* ([Chicago & London: The University of Chicago Press, 2002](https://www.press.uchicago.edu/ucp/9780226700000.html)), 58-59, [Προσπελάστηκε, 10 Μαρτίου 2023].

⁷² Novalis, *Hymnen an die Nacht*, Projekt Gutenberg, <https://www.projekt-gutenberg.org/novalis/hymnen/hymne5.html>, [Προσπελάστηκε, 30 Μαρτίου 2023].

⁷³ Novalis, *Hymnen an die Nacht*.

⁷⁴ Novalis, *Hymnen an die Nacht*.

⁷⁵ Haywood, *Novalis*, 65.

⁷⁶ E. N. Μόσχος, *Μύρο και δάκρυ: Δοκίμια και μελετήματα. Κωστής Παλαμάς. Ιωάννης Σκαλ [...]* (Αθήνα: Ίκαρος, 1988), 119-129. Για τη σύζευξη αρχαιότητας και χριστιανικού στοιχείου, ενδεικτικά, στον *Διθύραμβο του ρόδου* (1932), βλ. Βάλτερ Πούχνερ, «Ο Ορφείας στη νεοελληνική δραματουργία: Γεώργιος Σακελλάριος - Άγγελος Σικελιανός - Γιώργος Σκούρτης», *Σύγκριση/Comparison*, τχ. 11 (2000): 50-52, <https://doi.org/10.12681/comparison.10768>, [Προσπελάστηκε, 15 Οκτωβρίου 2022]. Το χριστιανικό στοιχείο στον *Αλαφροϊσκιωτο* δεν είναι δεσπόζον, όπως λόγου χάριν στο *Πάσχα των Ελλήνων*, αλλά υπάρχουν κάποιες αναφορές που παραπέμπουν στον χριστιανισμό· βλ. ενδεικτικά: Σικελιανός, *Λυρικός βίος*, τ. Α', 102-103.

νύχτα και την αρχαιοελληνική θρησκεία με το φως, σε αντίθεση με τους *Ύμνους στη Νύχτα*.⁷⁷ Η «πίστη στη νύχτα», που προβάλλει ο Novalis, είναι δυνατόν να οδηγήσει στην αναγέννηση αυτής της προϊστορικής περιόδου μέσα στη συνείδηση του ατόμου, όπως υποστηρίζεται στον τρίτο ύμνο.⁷⁸ Αντιπροσωπευτικό είναι το εξής χωρίο:

[...] du Nachtbegeisterung, Schlummer des Himmels kamst über mich – die Gegend hob sich sacht empor; Über der Gegend schwebte mein entbundner, neugeborner Geist. Zur Staubwolke wurde der Hügel – durch die Wolke sah ich die verklärten Züge der Geliebten. In ihren Augen ruhte die Ewigkeit – ich faßte ihre Hände, und die Tränen wurden ein funkelndes, unzerreißliches Band. Jahrtausende zogen abwärts in die Ferne, wie Ungewitter. An ihrem Halse weint ich dem neuen Leben entzückende Tränen. – Es war der erste, einzige Traum – und erst seitdem fühl ich ewigen, unwandelbaren Glauben an der Himmel der Nacht und sein Licht [...].⁷⁹

([...] εσύ νυχτερινέ ενθουσιασμέ, γλυκέ ύπνε του ουρανού ήρθες πάνω μου – η περιοχή σηκώθηκε απαλά προς τα πάνω· πάνω στην περιοχή αιωρείτο το απελευθερωμένο, αναγεννημένο μου πνεύμα. Ο λόφος έγινε σύννεφο σκόνης – μέσα από το νέφος είδα τις έκθαμβες πορείες των αγαπημένων. Στα μάτια τους ησύχαζε η αιωνιότητα – έπιασα τα χέρια τους και τα δάκρυα έγιναν ένας λαμπρός, άθραυστος δεσμός. Χιλιετίες κινήθηκαν προς τα κάτω μακριά, όπως η καταιγίδα. Στον λαιμό τους έκλαψα τα ευχάριστα δάκρυα της νέας ζωής. – Αυτό ήταν το πρώτο, μοναδικό όνειρο – και πρώτα από τότε αισθάνομαι αιώνια, αμετάβλητη πίστη στον ουρανό της νύχτας και στο φως του [...]).

Όπως έχει επισημανθεί: «Ο Νοβάλις σκόπιμα δεν προσδιορίζει με σαφήνεια τον τελικό προορισμό του ταξιδιού: σκοπός του είναι να συνδυάσει το πνευματικό με το φυσικό, το γήινο με το υπερκόσμιο [...]], αυτό που είναι δυνατόν να αποκτηθεί με αυτό που θα είναι πάντοτε μια ανεκπλήρωτη επιθυμία (*Sehnsucht*). Στους ύμνους του παρατηρείται μια διαρκής αμφιταλάντευση μεταξύ αυτών των στοιχείων, στο πλαίσιο της επιδίωξης υπέρβασης της διάκρισης μεταξύ ονείρου και πραγματικότητας.⁸⁰

Η διαπλοκή ποίησης και πραγματικότητας απασχόλησε έντονα τον γερμανικό ρομαντισμό, ζήτημα που σχετίζεται με την εδώ πραγματευόμενη ζεύξη μεταξύ μέρας και νύχτας, λαμβάνοντας υπόψη την επίδραση που άσκησαν στον Novalis ο Friedrich

⁷⁷ Για την «Ψάφα» σε σχέση με το φως, βλ. Παναγιώτης Αντωνόπουλος, «Άγγελου Σικελιανού “Ψάφα”: Το κυπαρίσσι και το ποτήρι», *Χάρτης*, τχ. 40 (Απρίλιος 2022), [Προσπελάστηκε, 20 Σεπτεμβρίου 2022]. Για το ποίημα «Ομηρος» του *Αλαφροΐσκιωτου*, όπου η νύχτα συμπλέκεται με το φως, βλ. Αθηνά Βογιατζόγλου, *Η γένεση των πατέρων: Ο Σικελιανός ως διάδοχος των εθνικών ποιητών* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2005) [Νεοελληνική Γραμματολογία], 35-36, 39.

⁷⁸ Travers, *Εισαγωγή*, 101.

⁷⁹ Για το χωρίο, βλ. Akademie, *Deutsche Gedichte*, 12.

⁸⁰ Travers, *Εισαγωγή*, 101.

Schlegel και ο Schiller, σημαντικοί εκπρόσωποι της σχολής της Ιένας.⁸¹ Ο Novalis και ο Fr. Schlegel, όπως και η Madame de Staël, συμφωνούν ότι ο ρομαντικός δημιουργός οφείλει να αποδίδει τον κόσμο ποιητικά και να αποκαλύπτει βαθύτερες αλήθειες. Μάλιστα, ο Novalis, επισημαίνοντας την ανάγκη για «ποιητικοποίηση του κόσμου και των πραγμάτων, των προφανειών και της καθημερινότητας», αναφέρεται ιδιαίτερα στην αξία της αλήθειας και στην προϋπόθεση παρουσίας των κοινών εμπειριών ως ξένων και αλλόκοτων για την επίτευξη του ρομαντικού και του άπειρου.⁸² Επιπροσθέτως, κατά τον Friedrich Schelling, η φαντασία μεσολαβεί μεταξύ ιδεατού και πραγματικού, ώστε να αποκαλυφθεί στην ποίηση η μυστική αλήθεια του κόσμου. Μόνο μέσω της φαντασίας είναι δυνατόν να επιτευχθεί η υπέρβαση της αντίθεσης μεταξύ πνεύματος και ύλης και να αποκαλυφθεί η αιώνια και καθολική αλήθεια.⁸³ Κατά τον Immanuel Kant, η φαντασία συμβάλλει καθοριστικά στην ενιαία διαμόρφωση της εμπειρίας, αλλά και στον σχηματισμό μεταφορών, οι οποίες υποκρύπτουν βαθύτερα νοήματα, αλλά βασίζονται στην πραγματικότητα.⁸⁴ Η διείσδυση στην πραγματικότητα προϋποθέτει τη βαθύτερη κατανόηση της φύσης, όπως τόνισε χαρακτηριστικά ο Friedrich Schiller στο δοκίμιό του *Über naive und sentimentalische Dichtung (Περί αφελούς και συναισθηματικής ποίησης, 1800)*.⁸⁵ Οι ρομαντικοί σημείωσαν μια στροφή προς τη φύση, «η επαφή με την οποία, καθώς πίστευαν, θα αποκαθιστούσε την αίσθηση της αλληλεξάρτησης των έμβιων όντων και την αναγνώριση της οργανικής εξέλιξης της ζωής».⁸⁶ Ο Kant αναγνώρισε πως το ωραίο βρίσκεται στην ίδια τη φύση, ενώ το υπέροχο στον ανθρώπινο νου, εφόσον προκαλεί κυρίως το αίσθημα της υπεροχής του ατόμου έναντι της φύσης, παράλληλα με το αίσθημα της αδυναμίας, μια θέση που υποκρύπτει την πίστη στη δυναμική αλληλεπίδραση μεταξύ φύσης και ατόμου.⁸⁷ Το πνεύμα, κατά τον στοχαστή, μεσολαβεί μεταξύ φύσης και πολιτισμού, καθιστώντας εφικτή την μετάδοση

⁸¹ Για τη σχέση του Novalis με τον κύκλο της Ιένας, βλ. Richards, *Romantic*, 25-30. Για τον κύκλο της Ιένας, βλ. Richards, *Romantic*, 45-59.

⁸² Ροζάνης, «Ρομαντισμός», 335.

⁸³ Ροζάνης, «Ρομαντισμός», 336-337. Για αναφορές του Σικελιανού στον Schelling, βλ. Σικελιανός, *Πεζός λόγος*, τ. Γ', 138· Σικελιανός, *Πεζός λόγος*, τ. Ε', 272.

⁸⁴ Δήμητρα Σγουρούδη, *Η μεταφορά και η συμβολή της στη γλώσσα* (Αθήνα: Κριτική, 2003) [Γλώσσα – Θεωρία – Πράξη, αρ. 22], 342-345. Για αναφορές του Σικελιανού στον Kant, βλ. Σικελιανός, *Πεζός λόγος*, τ. Β', 341· Σικελιανός, *Πεζός λόγος*, τ. Γ', 122, 124, 157, 159.

⁸⁵ Friedrich Schiller, «On naive and sentimental poetry», μτφρ. William F. Wertz, [Schiller Institute](https://www.schillerinstitute.com/works/friedrich-schiller-on-naive-and-sentimental-poetry/), [Προσπελάστηκε, 10 Μαΐου 2022].

⁸⁶ Travers, *Εισαγωγή*, 84. Για περαιτέρω πληροφορίες, βλ. Travers, *Εισαγωγή*, 84-90.

⁸⁷ Για το υπέροχο στον Kant, βλ. Immanuel Kant, *Κριτική της κριτικής ικανότητας*, μτφρ.-εισ.-σχ. Χάρης Τασάκος (Αθήνα: Ροές, 2005) [Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη], 125-128, 148-153. Περαιτέρω για το ζήτημα του ωραίου και του υπέροχου, βλ. Umberto Eco, «Η σκέψη του Καντ» στο *Η ιστορία της φιλοσοφίας*, επιμ. Umberto Eco και Riccardo Fedriga, μτφρ. Ελένη Τουλούπη, τ. Ε' (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα & Το Βήμα, 2018), 260-263.

των διδαγμάτων της φύσης στην τέχνη.⁸⁸ Επιπροσθέτως, στην *Κριτική του καθαρού λόγου* ο Kant ανέδειξε τη σημασία της εμπειρικής πραγματικότητας για την κατάκτηση της γνώσης.⁸⁹ Επιπλέον, κατά τον Georg Hegel, το κλασικό ιδεώδες περικλείει τον φυσικό κόσμο, κινούμενο μεταξύ γενικότητας, μερικότητας και ατομικότητας, ενώ στο ρομαντικό ιδεώδες κυριαρχεί το πνεύμα και είναι αδύνατο να βρεθεί στον εξωτερικό κόσμο μια τέλεια πραγματικότητα, όπως η δική του.⁹⁰ Με αντίστοιχο τρόπο, ο Σικελιανός ταυτίζεται με τη φύση, υπακούοντας στην αρχή «*natura naturans perpetuam divinitatem*», υπερβαίνοντας χωροχρονικούς περιορισμούς και επιδιώκοντας τη βίωση του θανάτου και της ζωής, δηλαδή την ολόπλευρη κατανόηση του κόσμου στο έργο του.⁹¹ Άλλωστε, το όνειρο διαδραματίζει σημαντικό ρόλο για την υπέρβαση της πραγματικότητας, όπως υποστηρίζει χαρακτηριστικά ο Σικελιανός: «Η δύναμη του “ονείρου” όσο βαθειά κι’ αν είναι μέσα μας χωμένη, μετουσιώθηκε στη δύναμη της *αγρυπνίας* μας, στο *ανώτατο αίτημά της*. Τόσο η μέρα όσο κ’ η νύχτα ανταποκρίνονται, υπακούουνε πια σ’ αυτό. *Όλα τα στρώματα του υποσυνείδητου καλούνται να το υπηρετήσουν*. [...]».⁹² Η αληθινή ποίηση τελικά είναι αυτή που συνενώνει την ποίηση με την πράξη: «[...] το Πνεύμα στο οποίο υπακούει η γνήσια Ποίηση – καθώς τονίζει κάπου και ο Νοβάλις – δεν είν’ άλλο από την ίδια ενεργητικότητα της πιο υψηλής και πιο βαθιάς προσωπικής μας ζωής, ώστε να υπάρχει μια ταυτότης καταπληκτική ανάμεσα από μια πράξη ουσιαστική κι από ’να γνήσιο Ποίημα, και με τον τρόπο αυτό να πλησιάσω, έστω και για μια στιγμή σ’ αυτό το Σχόλιο, τις έννοιες της Ποίησης και της Πράξης [...]».⁹³

Ολοκληρώνοντας τη συγγραφή του παρόντος άρθρου, έχει διαπιστωθεί ότι η διττή όψη της νύχτας στον *Αλαφροϊσκιωτο* σε σημαντικό βαθμό αντλεί από την αρχαιότητα και τον γερμανικό ρομαντισμό. Η αρχαιογνωσία του ποιητή και το ενδιαφέρον του για τον γερμανικό ρομαντισμό καθιστούν πρόσφορη τη σύγκριση της ποίησής του με τα εν λόγω συναφή έργα. Έτσι, εξάγεται το συμπέρασμα πως η νύχτα αντιπροσωπεύει μια

⁸⁸ *Η ιστορία της φιλοσοφίας*, 263.

⁸⁹ *Η ιστορία της φιλοσοφίας*, 238-254.

⁹⁰ Georg Hegel, *Αισθητική*, εισ.-μτφρ.-σχ. Σταμάτης Γιακουμής (Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2009), 323-345, 359-369. Για αναφορές του Σικελιανού στον Hegel, βλ. Σικελιανός, *Πεζός λόγος*, τ. Γ’, 15· Σικελιανός, *Πεζός λόγος*, τ. Ε’, 237.

⁹¹ Χρήστος Αλεξίου, «“Κατεπόθη ο θάνατος εις νίκος”»: Η αντιμετώπιση του θανάτου στην ποίηση του Σικελιανού» στο *Πρακτικά Δεκάτου Έκτου Συμποσίου Ποίησης: Άγγελος Σικελιανός*, επιμ. Σωκράτης Λ. Σκαρτσής (Πάτρα: Αχαϊκές Εκδόσεις, 1998), 246-260 (για το παράθεμα, βλ. σ. 252).

⁹² Σικελιανός, *Πεζός λόγος*, τ. Δ’, 132. Ο ποιητής υπογραμμίζει. Για τη σχέση του Σικελιανού με τον υπερρεαλισμό, βλ. Αγγελάτος, «Σικελιανός», 531-548.

⁹³ Σικελιανός, «Πρόλογος», 43-44.

μυστηριώδη κοσμογονική δύναμη, η οποία συνδέεται άρρηκτα με την ενορατική εμπειρία μέσα στη φύση και με την σύλληψη της ενότητας. Σκοτεινή και λαμπρή, διάφανη και αιγιματική, ζοφερή και ευμενής, η νύχτα ανάγεται σε σύμβολο όλου του κόσμου, τον οποίο περικλείει χάρη στη ζωοποιό δύναμή της.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενής

- Akademie zur Wissenschaftlichen Erforschung und zur Pflege des Deutschtums. *Deutsche Gedichte*. T. A'. Berlin-München: Oldenbourg, 1936 [Heft 16].
- Diels, Hermann, και Walther Kranz. *Οι Προσωκρατικοί: Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*. Μετάφραση Βασίλης Α. Κύρκος και Δημοσθένης Γ. Γεωργοβασίλης. 2η έκδ. T. A'. Αθήνα: Παπαδήμας, 2007.
- Ελύτης, Οδυσσέας. *Εν λευκώ*. 6η έκδ. Αθήνα: Ίκαρος, 1999.
- Hesiod. *Theogony. Works and days*. Μετάφραση-Εισαγωγή-Σημειώσεις M. L. West. 2η έκδ. Oxford-New York: Oxford University Press, 1999.
- Hegel, Georg. *Αισθητική*. Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια Σταμάτης Γιακουμής. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2009.
- Ηλιόπουλος, Βασίλης. *Η κρυμμένη αρμονία του ελευσίνιου μύθου: Ερμηνεία και σχόλια στο ποιητικό μυθολόγημα «Ομηρικός Ύμνος στη Δήμητρα»*. Αθήνα: Έλλην, 2000.
- Kant, Immanuel. *Κριτική της Κριτικής Ικανότητας*. Μετάφραση-Εισαγωγή-Σχόλια Χάρης Τασάκος. Αθήνα: Ροές, 2005 [Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη].
- Novalis. *Hymnen an die Nacht*. Projekt Gutenberg. <https://www.projekt-gutenberg.org/novalis/hymnen/hymne5.html>, [Προσπελάστηκε, 30 Μαρτίου 2023].
- Novalis. «Οι Ύμνοι στη Νύχτα». *Ο Νουμάς*, τχ. 82-84, 86 (1904): 10, 3, 2, 4.
<https://kosmopolis.library.upatras.gr/index.php/noumas/article/view/80758/79632> -
<https://kosmopolis.library.upatras.gr/index.php/noumas/article/view/80769/79643> -
<https://kosmopolis.lis.upatras.gr/index.php/noumas/article/view/80800/79674> -
<https://kosmopolis.lis.upatras.gr/index.php/noumas/article/view/80824/79698>
[Προσπελάστηκε, 15 Μαρτίου 2023].
- Novalis. *Ύμνοι στη Νύχτα*. Εισαγωγή-Μετάφραση Κ. Κουτσοурέλης. Επίμετρο Λούντβιχ Τηκ. Αθήνα: Περισπωμένη, 2011.
- Όμηρος. *Ιλιάδα: Ραψωδίες Ν-Ω*. Επιμέλεια Richard Janko, Mark W. Edwards και Nicholas Richardson. Επιμέλεια ελληνικής έκδοσης Αντώνης Ρεγκάκος. Μετάφραση Ρένα Χαμέτη, Μαρία Καίσαρ και Μαρία Νούσια. 2η έκδ. T. B'. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2018.
- Παπαθανασίου, Μάρω Κ., επιμ. *Ορφικά: Ορφισμός – Ορφέως ύμνοι Κ. Σ. Χασάπη*. Αθήνα: [χ.ό.], 2017.

- Salamone, Oreste. *Le papyrus de Derveni de la formation du cosmos à la genèse des mots: Introduction, édition critique, traduction, notes et étude monographique des fragments du papyrus*. T. 1. Διδακτορική διατριβή, Université d'Aix-Marseille, 2016. <https://theses.fr/2016AIXM3078>, [Προσπελάστηκε, 15 Μαρτίου 2023].
- Schiller, Friedrich. «On naive and sentimental poetry». Μετάφραση William F. Wertz. Schiller Institute. https://archive.schillerinstitute.com/transl/Schiller_essays/naive_sentimental-1.html, [Προσπελάστηκε, 10 Μαΐου 2022].
- Σικελιανός, Άγγελος. «Satirica». *Ο Νουμάς*, τχ. 6 (1903): 4. <https://kosmopolis.library.upatras.gr/index.php/noumas/article/view/79905/78780>, [Προσπελάστηκε, 15 Μαρτίου 2023].
- Σικελιανός, Άγγελος. *Πεζός λόγος (1929-1938)*. Επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης. Τ. Γ'. Αθήνα: Ίκαρος, 1981.
- Σικελιανός, Άγγελος. *Πεζός λόγος (1940-1944)*. Επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης. Τ. Δ'. Αθήνα: Ίκαρος, 1983.
- Σικελιανός, Άγγελος. *Λυρικός βίος*. Επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης. 4η έκδ. Τ. Ε'. Αθήνα: Ίκαρος, 2000.
- Σικελιανός, Άγγελος. *Πεζός λόγος (1908-1928)*. Επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης. 2η έκδ. Τ. Α'. Αθήνα: Ίκαρος, 2001.
- Σικελιανός, Άγγελος. *Λυρικός βίος*. Επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης. 6η έκδ. Τ. Α'. Αθήνα: Ίκαρος, 2008.
- Σικελιανός, Άγγελος. *Συνεντεύξεις και συνομιλίες*. Επιμέλεια Κώστας Μπουρναζάκης. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2013.
- Σικελιανός, Άγγελος. *Πεζός λόγος: Δελφικά (1921-1951)*. Επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης. 2η έκδ. Τ. Β'. Αθήνα: Ίκαρος, 2020.

Δευτερογενής

- Αγγελάτος, Δημήτρης. «Ο Άγγελος Σικελιανός και το ρομαντικό πρίσμα αντίληψής του για τον υπερρεαλισμό». Στο *Greek Research in Australia*, επιμέλεια E. Close, M. Tsianikas και G. Frazis, Proceedings of the Biennial International Conference of Greek Studies, Flinders University April 2003, 531-548. [Adelaide: Flinders University Department of Languages - Modern Greek, 2005](https://www.flinders.edu.au/research/centres-and-institutes/modern-greek-studies/modern-greek-studies-research-publications). [Προσπελάστηκε, 8 Μαρτίου 2024].

- Αλεξίου, Χρήστος. «“Κατεπόθη ο θάνατος εις νίκος”»: Η αντιμετώπιση του θανάτου στην ποίηση του Σικελιανού». Στο *Πρακτικά δεκάτου έκτου συμποσίου ποίησης: Άγγελος Σικελιανός*, επιμέλεια Σωκράτης Λ. Σκαρτσής, 246-260. Πάτρα: Αχαϊκές Εκδόσεις, 1998.
- Αλεξόπουλος, Γιώργος. «[Άγγελος Σικελιανός] Ο τελευταίος ρομαντικός [sic] και οι χρήσεις του παρελθόντος». *Η Λέξη*, τχ. 126 (Μάρτιος - Απρίλιος 1995): 142-155.
- Αντωνόπουλος, Παναγιώτης. «Άγγελου Σικελιανού “Ψάπφα”»: Το κυπαρίσσι και το ποτήρι». *Χάρτης*, τχ. 40 (Απρίλιος 2022). <https://www.hartismag.gr/hartis-40/afierwma/aghgheloi-sikelianoy-psapfa-to-kiparissi-kai-to-potiri>, [Προσπελάστηκε, 20 Σεπτεμβρίου 2022].
- Béguin, Albert. *L'Âme romantique et le rêve: Essai sur le romantisme allemand et la poésie française*. Paris: Librairie José Corti, 1939. [Προσπελάστηκε, 29 Μαρτίου 2024].
- Βέικος, Θεόφιλος. *Κοσμολογία και κοσμική δικαιοσύνη στην αρχαία ελληνική διανόηση*. Τ. Α΄. Θεσσαλονίκη: [χ.ό.], 1969.
- Βέικος, Θεόφιλος. *Οι Προσωκρατικοί φιλόσοφοι*. Θεσσαλονίκη: Ελληνικό Ίδρυμα Εξυπηρετήσεως Πανεπιστημίων, 1972.
- Berlin, Isaiah. *Οι ρίζες του ρομαντισμού*. Μετάφραση Γιάννης Παπαδημητρίου. 2η έκδ. Αθήνα: Scripta, 2002 [Φιλοσοφία].
- Μπέτσεν, Κλάους. «Γερμανική λογοτεχνία». Στο *Εκπαιδευτική εγκυκλοπαίδεια: Παγκόσμια λογοτεχνία*, επιμέλεια Αλέξανδρος Αργυρίου, τ. 28, 72-86. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1999.
- Βογιατζόγλου, Αθηνά. *Η γένεση των πατέρων: Ο Σικελιανός ως διάδοχος των εθνικών ποιητών*. Αθήνα: Καστανιώτης, 2005 [Νεοελληνική Γραμματολογία].
- Breton, André. *Μανιφέστα του σουρρεαλισμού*. Εισαγωγή-Μετάφραση-Σημειώσεις Ελένη Μοσχονά. Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη, 1983.
- Burkert, Walter. *Αρχαία ελληνική θρησκεία: Αρχαϊκή και κλασική εποχή*. Μετάφραση Νικ. Π. Μπεζαντάκος και Αφροδίτη Αβαγιανού. Φιλολογική επιμέλεια Νικ. Π. Μπεζαντάκος. 2η έκδ. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, 2015.
- Γιατρομανωλάκης, Δημήτριος. *Πολιτικές μυθογένεσης: Τέχνη και διανόηση στην ευρωπαϊκή πρωτοπορία*. Αθήνα: Ίκαρος, 2020.

- Γιώτη, Αγγέλα. *Μεταπολεμικές δοκιμές πολιτικού λυρισμού: Συνομιλίες με τον Κάλβο. Παλαμάς – Καρυωτάκης, Σικελιανός – Σεφέρης, Ρίτσος – Λεοντάρης*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2021 [Αισθητικά Θέματα. Λογοτεχνία].
- Γκρέκου, Αγορή. *Η καθαρή ποίηση στην Ελλάδα: Από τον Σολωμό ως τον Σεφέρη: 1833-1933*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2000.
- Deleuze, Gilles. *Logique du sens*. Paris: Les Éditions de Minuit, 1969.
- Δημόπουλος, Τάκης. *Σικελιανός ο ορφικός*. Αθήνα: Ίκαρος, 1981.
- Diel, Paul. *Ο συμβολισμός στην ελληνική μυθολογία*. Πρόλογος Gaston Bachelard. 6η έκδ. Αθήνα: Χατζηνικολή, 2007.
- Eco, Umberto. «Η σκέψη του Καντ». Στο *Η ιστορία της φιλοσοφίας*, επιμέλεια Umberto Eco και Riccardo Fedriga, μετάφραση Ελένη Τουλούπη, τ. Ε΄, 236-267. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα & Το Βήμα, 2018.
- Farnell, Lewis Richard. *The cults of the Greek states*. 2η έκδ. Τ. 2. New York: Cambridge University Press, 2010 [Cambridge Library Collection].
- Ζαμπάκη, Νικολέτα. *Η βιοκοσμική συνείδηση του ποιητή: Φύση και σώμα στο έργο του Walt Whitman και του Άγγελου Σικελιανού. Ερμηνευτική και συγκριτολογική προσέγγιση*. Αθήνα: Σοκόλη, 2023.
- Guthrie, W. K. C. «Ηράκλειτος». Στο *Ηράκλειτος, Άπαντα*, πρόλογος-μετάφραση Τάσος Φάλκος-Αρβανιτάκης, επίμετρο Θεόδωρος Μ. Χρηστίδης, 179-322. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 1999.
- Haywood, Bruce. *Novalis: The veil of imagery: A study of the poetic works of Friedrich von Hardenberg (1772-1801)*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1959 [Harvard Germanic Studies I]. <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674183742>, [Προσπελάστηκε, 10 Μαρτίου 2023].
- Highet, Gilbert. *Η κλασική παράδοση: Ελληνικές και ρωμαϊκές επιδράσεις στη λογοτεχνία της Δύσης*. Μετάφραση Τζένη Μαστοράκη. 2η έκδ. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2000.
- Jacquin, Renée. «Άγγελος Σικελιανός: Η δική του “συνάντηση” με τον Όμηρο». Στο *Με τον Όμηρο και την Οδύσσεια στο Ιόνιο*, επιμέλεια Σπ. Δημουλίτσας, Δημ. Κονιδάρης και Ελ. Λάβδα, Β΄ Επιστημονική Συνάντηση, Κέρκυρα 13-15 Οκτωβρίου 1995, 119-122. Κέρκυρα: [χ.ό.], 1996.

- Jugie, M., L. Petit, και X. A. Siderides. *Oeuvres complètes de Georges (Gennadios) Scholarios*. T. 7. Paris: Maison de la Bonne Presse, 1936. <http://stephanus.tlg.uci.edu/Iris/Cite?3195:016:117201>, [Προσπελάστηκε, 16 Σεπτεμβρίου 2023].
- Καραθανάσης, Δημήτριος. «Ο υπαρξισμός στη νεοελληνική λογοτεχνία: Η επίδραση του Søren Kierkegaard στο ποιητικό και δοκιμιακό έργο του Άγγελου Σικελιανού». Στο *Πρακτικά 9^{ου} συνεδρίου Μεταπτυχιακών φοιτητών & Υποψηφίων Διδασκτόρων: Νεοελληνική Φιλολογία*, επιμέλεια Αγγελίνα Θεοδωράκη, Θανάσης Γαλανάκης και Πάνος Γιαλελής, 428-442. *Αθήνα: Ε.Κ.Π.Α., 2018*. [Προσπελάστηκε, 24 Μαρτίου 2024].
- Καραθανάσης, Δημήτρης. «Η “Δελφική Ιδέα” του Άγγελου Σικελιανού: Απηχώντας την πλατωνική “Πολιτεία”». *Χάρτης, τχ. 40 (Απρίλιος 2022)*. [Προσπελάστηκε, 20 Σεπτεμβρίου 2022].
- Καψωμένος, Ερατοσθένης Γ. *Άγγελος Σικελιανός: Πανεπιστημιακές σημειώσεις*. Γιάννενα: [χ.ό.], 1982.
- Keeley, Edmund, και Philip Sherrard, μτφρ.-εισ. *Angelos Sikelianos: Selected poems*. 2η έκδ. Limni, Evia: Denise Harvey, 1996.
- Klapaki, Nektaria. *Versions of the modern literary epiphany in twentieth-century Greek poetry: Cavafy, Sikelianos, Seferis, Embirikos*. Διδακτορική διατριβή, King's College, 2005.
- Κουτριάνου, Ελένα. *Με άξονα το φως: Η διαμόρφωση και η κρυστάλλωση της ποιητικής του Οδυσσέα Ελύτη*. Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2002.
- Λαδιά, Ελένη. *Ποιητές και αρχαία Ελλάδα (Σικελιανός-Σεφέρης-Παπαδίτσας)*. Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων, 1983.
- Λιακόπουλος, Ευστάθιος Η. *Τα ορφικά μυστήρια και η αρχαία ελληνική μεταφυσική. (Εξωτερικά, εσωτερικά και μυστικά τελέσματα)*. Αθήνα: Έλλην, 1999.
- Μανιάτης, Γεώργιος Ν. *Η μεταβολή και η ταυτότητα στη φιλοσοφία του Ηράκλειτου*. Αθήνα: Παπαζήσης, 2001.
- Martiny, Erik. «*Nox consilium* and the dark night of the soul: The nocturne». Στο *A companion to poetic genre*, επιμέλεια Erik Martiny, 390-403. Chichester-Hoboken: Wiley-Blackwell, 2012 [Blackwell Companions to Literature and Culture].

- Μικέ, Μαίρη. «Η Πασιφάη του Σικελιανού: Η λαγνεία και η ιερότητα». *Χάρτης*, τχ. 40 (Απρίλιος 2022). <https://www.hartismag.gr/hartis-40/afierwma/i-pasifai-toi-sikelianoy>, [Προσπελάστηκε, 20 Σεπτεμβρίου 2022].
- Mitscherling, Jeff. *The image of a second sun: Plato on poetry, rhetoric, and the technē of mimēsis*. New York: Humanity Books, 2009.
- Μιχαήλ-Δέδε, Μαρία. *Ηράκλειτος: Ο φιλόσοφος των αιώνων και η φιλοσοφία της συνεργασίας*. Αθήνα: Ιωλκός & Το Ελληνικό Βιβλίο, 1970-1971.
- Μόσχος, Ε. Ν. *Μύρο και δάκρυ: Δοκίμια και μελετήματα. Κωστής Παλαμάς. Ιωάννης Σκαλ [...]*. Αθήνα: Ίκαρος, 1988.
- Ξύδης, Θεόδωρος. *Άγγελος Σικελιανός*. 2η έκδ. Αθήνα: Ίκαρος, 1979.
- Παπαδάκη, Λία. *Τα ευρεθέντα της βιβλιοθήκης των Δελφών του Άγγελου και της Εύας Σικελιανού*. Αθήνα: [χ.ό.], 1995 [Ανάτυπο από τον τ. Η' της Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών].
- Παπαδάκης, Μανώλης Μιλτ. *Η κηδεία του Κωστή Παλαμά και ο Άγγελος Σικελιανός*. Αθήνα: Θαν. Γκόνης, 1981.
- Paschalis, Michael. «“I removed the mist that clouded your eyes”: Supernatural vision from Homer to Sikelianos». *Σύγκριση/Comparison*, τχ. 21 (Ιανουάριος 2011): 72-85. <https://doi.org/10.12681/comparison.86>, [Προσπελάστηκε, 5 Μαΐου 2022].
- Πούχγερ, Βάλτερ. «Ο Ορφέας στη νεοελληνική δραματουργία: Γεώργιος Σακελλάριος - Άγγελος Σικελιανός - Γιώργος Σκούρτης». *Σύγκριση/Comparison*, τχ. 11 (2000): 46-68. <https://doi.org/10.12681/comparison.10768>, [Προσπελάστηκε, 15 Οκτωβρίου 2022].
- Renner, Adrian. «Dynamic perceptions: Forces of nature and powers of the senses in Schelling, Novalis and Günderröde». Στο *Forces of nature: Dynamism and agency in German Romanticism*, επιμέλεια Adrian Renner και Frederike Middelhoff, 101-126. Berlin-Boston: De Gruyter, 2022 [Imaginarien der Kraft, τ. 4]. <https://doi.org/10.1515/9783110783827>, [Προσπελάστηκε, 19 Μαρτίου 2024].
- Richards, Robert J. *The romantic conception of life: Science and philosophy in the age of Goethe*. Chicago & London: The University of Chicago Press, 2002. <https://doi.org/10.7208/9780226712185>, [Προσπελάστηκε, 10 Μαρτίου 2023].

- Ricks, David. *Η σκιά του Ομήρου: Δοκίμιο για τη νεοελληνική ποίηση (1821-1940)*. Μετάφραση Αριστέα Παρίση. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Μ. Καρδαμίτσα, 1993 [Κείμενα και Κριτική Νεοελληνικού Λόγου].
- Ροζάνης, Στέφανος. «Ρομαντισμός». Στο *Εκπαιδευτική εγκυκλοπαίδεια: Παγκόσμια λογοτεχνία*, επιμέλεια Αλέξανδρος Αργυρίου, τ. 28, 334-338. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1999.
- Ράσσελ, Μπέρτραντ. *Ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας: Οι Προσωκρατικοί και η συνάρτησή τους με τις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που διαμόρφωσαν ως την εποχή μας τις βάσεις της σύγχρονης φιλοσοφίας*. Τ. Α'. Αθήνα: Αρσενίδης, [χ.χ.] [Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας, αρ. 1].
- Σγουρούδη, Δήμητρα. *Η μεταφορά και η συμβολή της στη γλώσσα*. Αθήνα: Κριτική, 2003 [Γλώσσα – Θεωρία – Πράξη, αρ. 22].
- Στεργιόπουλος, Κώστας, επιμ. *Η ελληνική ποίηση: Ανθολογία, γραμματολογία. Η ανανεωμένη παράδοση*. Τ. Γ'. Αθήνα: Σοκόλης, 2000.
- Στεφάνου, Λύντια. «Φυσική, μεταφυσική, μύθος στο Σικελιανό». Στο *Πρακτικά δεκάτου έκτου συμποσίου ποίησης: Άγγελος Σικελιανός*, επιμέλεια Σωκράτης Λ. Σκαρτσής, 42-54. Πάτρα: Αχαϊκές Εκδόσεις, 1998.
- Travers, Martin. *Εισαγωγή στη νεότερη ευρωπαϊκή λογοτεχνία από τον ρομαντισμό ως το μεταμοντέρνο*. Επιμέλεια-Εισαγωγή Τάκης Καγιαλής. Μετάφραση Ιωάννα Ναούμ και Μαρία Παπαηλιάδη. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2005 [Συμφραζόμενα. Θεωρία-Ιστορία-Κριτική].
- Φράγκου-Κικίλια, Ρίτσα. *Πέντε μελετήματα για τον Άγγελο Σικελιανό*. 6η έκδ. Αθήνα: Τρις, 1999 [Δοκίμιο – Κριτική, αρ. 4].
- Φράγκου-Κικίλια, Ρίτσα. *Άγγελος Σικελιανός: Βαθμίδες μύησης*. 3η έκδ. Αθήνα: Πατάκης, 2004 [Θεωρητικές Επιστήμες, Κριτική, Ερμηνεία, Ιστορία Λογοτεχνίας].
- Φράγκου-Κικίλια, Ρίτσα. «Το Ιόνιο στην ποίηση του Άγγελου Σικελιανού». Στο *Η' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο*, επιμέλεια Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006, Πρακτικά, τόμος IV_B, 493-514. Αθήνα: Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, 2009.
- Φυλακτού, Αντρέας Κ. *Ο αρχαιοελληνικός μύθος στο Λυρικό βίο: Συμβολή στη μελέτη των πηγών και της ποιητικής του Άγγελου Σικελιανού*. Λευκωσία: [χ.ό.], 1990.
- Wellek, René. *A history of modern criticism: 1750-1950. The romantic age*. 3η έκδ. Τ. 2. London: Jonathan Cape, 1970.

- White, Nicholas P. «Plato's metaphysical epistemology». Στο *The Cambridge companion to Plato*, επιμέλεια Richard Kraut, 277-310. Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2006 [Cambridge Companions to Major Philosophers].
- Zumbusch, Cornelia. *Romantische Thermodynamik: Dichtung, Natur und die Verwandlung der Kräfte 1770-1830*. Berlin-Boston: De Gruyter, 2023 [Imaginarien der Kraft, τ. 5]. <https://doi.org/10.1515/9783111253206>, [Προσπελάστηκε, 19 Μαρτίου 2024].

